

University of Groningen

Vrouwelijke verinnerlijking in geneeskrachtige getijdenboeken

Ambrosius, Elvira

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2019

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Ambrosius, E. (2019). *Vrouwelijke verinnerlijking in geneeskrachtige getijdenboeken: De inhoudelijke samenhang in de laatmiddeleeuwse getijdenboeken uit de Benedictijner vrouwenkloosters Selwerd en Thesinge*. Science Shop, University of Groningen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Vrouwelijke verinnerlijking in geneeskrachtige getijdenboeken

De inhoudelijke samenhang in de laatmiddeleeuwse
getijdenboeken uit de Benedictijner vrouwenkloosters Selwerd
en Thesinge

Elvira Ambrosius

Wetenschapswinkel Taal, Cultuur en Communicatie

Juni 2019

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
Hoofdstuk 1 De Groninger Benedictijnerkloosters en de Moderne Devotie.....	8
1.1. De Moderne Devotie	8
1.2. De Moderne Devotie en de Groninger Benedictijnerkloosters.....	10
1.2.1. De congregatie van Bursfeld	12
Hoofdstuk 2 Het getijdenboek van Geert Groote	15
2.1 De heilige maagd en de heilige geest	16
2.2 Het heilige kruis en de eeuwige wijsheid	19
2.3 Boetedoening en verbinding met de doden	21
Hoofdstuk 3 De getijdenboeken uit Selwerd en Thesinge.....	24
3.1 Analyse van de getijdenboeken van Selwerd en Thesinge	26
3.2. Samenhang tussen de getijdenboeken uit Selwerd en Thesinge.....	35
Hoofdstuk 4 Interpretatie van de inhoudelijke verbanden	39
4.1. De invloed van de kopiïstes.....	39
4.2. De invloed van de opdrachtgeefster	44
Conclusie	47
Bibliografie.....	49
Bronnen	49
Literatuur	49
Bijlages	53
Bijlage 1 Religieuze manuscripten uit Thesinge en Selwerd	53
Bijlage 2 Uitgebreide versie van de modellen.....	54

Inleiding

“Veertig jaar was ik naast dezen geslechte en sprak
altijd deze dwelen in den harten en de zie en bekanden
mijn wegen en ik zwoer hem in mijn toorn dat die niet
en zolden gaan in mijn rusten.”¹

De bovenstaande zin is afkomstig uit een zestiende-eeuws getijdenboek dat geproduceerd werd in het Benedictijnerklooster te Thesinge. Op het eerste gezicht lijkt het alsof de schrijfster in de ik-vorm tegen de lezer spreekt. Precies dezelfde zin kan echter teruggevonden worden in het getijdenboek van Geert Groote: de vader van de Moderne Devotie.² De vernieuwde verinnerlijking, ofwel Moderne Devotie, was een sociaal-religieuze ontwikkeling die zich voltrok vanaf het einde van de veertiende eeuw. De moderne devoten gaven kritiek op de gevestigde kerkelijke structuur in het Nederlandse gebied, onder andere de Benedictijnerkloosters, en streefden een verinnerlijking van het religieuze leven na.³ Het getijdenboek van Geert Groote, geschreven in het Middelnederlands om het voor een groot publiek toegankelijk te maken, is kenmerkend voor de Moderne Devotie. Het getijdenboek waaruit de bovenstaande zin afkomstig is, werd echter geproduceerd door de non Stine Dutmers in het laatmiddeleeuwse Benedictijnerklooster te Thesinge. Dit is een opvallend fenomeen: het behoudende karakter van de Benedictijnerkloosters staat tegenover het vernieuwende karakter van de Moderne Devotie.⁴ Thesinge was echter niet het enige Benedictijnerklooster in Groningen, waarvan een groot aantal getijdenboeken zijn teruggevonden. Ook het klooster te Selwerd produceerde een aantal getijdenboeken. De kloosters te Thesinge en Selwerd deelden tevens het feit dat het in naam dubbelkloosters, maar in werkelijkheid vrouwenkloosters waren.⁵

Het onderzoek naar de Groninger Benedictijnerkloosters begon bij Cornelius Damen, die in 1972 het boek *Geschiedenis van de Benedictijnerkloosters in de provincie Groningen* publiceerde. In dit boek zet hij nauwkeurig uiteen hoe de middeleeuwse Benedictijnerkloosters

¹ Getijdenboek Thesinge, Bijzonder Collecties, Universiteitsbibliotheek te Groningen, Hs. 274,

² Geert de Groote, *Getijdenboek*, Huisbergh, stichting Huisbergh, kunstcollectie, Hs. 4, 15r

³ C.M. Hogenstijn, “Met een pen achter het oor, moderne devoten en hun omgang met het woord,” in *Moderne Devotie en communicatie*, ed. C.M. Hogenstijn en A. van der Meiden (Deventer: Stichting centrum voor Moderne Devotie, 2010), 16-18.

⁴ Hildo van Engen en Gerrit Verhoeven, “Inleiding,” in *Monastiek observantisme in de Noordelijke Nederlanden*, ed. Hildo van Engen en Gerrit Verhoeven (Hilversum: verloren, 2008), 9-15.

⁵ D.J. Ronner, “Overblijfselen van middeleeuws in Groningen,” in *Groninger kerken*, vol 3 (1986), 73-84.

in Groningen opkwamen en zich ontwikkelden. Één van de slotstellingen die Damen in zich boek opneemt is de volgende: de invloed van de Moderne Devotie op de Benedictijnerkloosters is onderschat.⁶ Neerlandicus Jos M.M. Hermans was degene die het onderzoek naar de Groninger kloosters deed herleven. Hij identificeerde een groot aantal getijdenboeken met het krabbeltje S.D. als afkomstig van de non Stine Dutmers uit Thesinge. Ook Hermans koppelt de Benedictijner kloostergemeenschappen in Groningen zijdelings aan de Moderne Devotie, maar gaat vervolgens louter op het decoratieve aspect van de getijdenboeken in.⁷

De getijdenboeken uit Selwerd en Thesinge bevatten vele versieringen en miniaturen. Het bladgoud straalt van de folio's af en grijpt het oog van de lezer. Het valt dan ook als niet vreemd te bestempelen dat in voorgaand onderzoek vooral het 'uiterlijk' van de getijdenboeken de aandacht kreeg. Jos Hermans bestempelt de getijdenboeken uit zowel Selwerd als Thesinge als deel uitmakend van de 'Selwerder traditie'. De Benedictijner vrouwenkloosters lagen op minder dan twee uur loopafstand van elkaar af en Hermans stelt dat er sprake was van nauw contact, onder andere in de vorm van boeken uitleen.⁸ Hij stelt dat deze 'Selwerder traditie' te vinden is in het toegepaste kleurgebruik en keuzes wat betreft versieringen.⁹ Het bladgoud spreekt meer tot de verbeelding van de hedendaagse lezer dan de stoffige woorden. Waren het echter niet de teksten die middeleeuwse lezer(es) tot zich nam, die geschreven, gelezen en gebeden werden?

Op inhoudelijk gebied kan gesteld worden dat de getijdenboeken verwaarloosd zijn. Rudolph van Dijk neemt in *Het onderzoek van Getijdenboeken* een soortgelijke stelling in: hij stelt dat getijdenboeken tot op heden ten onrechte vooral het onderwerp van kunsthistorisch onderzoek zijn geweest. De getijdenboeken worden dan ook als het kunsthistorische hoogtepunt van de middeleeuwen beschouwd. Van Dijk definieert getijdenboeken als volgt: een middeleeuws boek dat door getijden bepaald wordt en waarmee de lezer zich door het bidden van de aangepaste getijden aan het getijdengebed van de kerk kan conformeren.¹⁰ De filologische methode, die inzicht geeft in de innerlijke structuur van de getijdenboeken, is daarmee op de achtergrond geraakt. Middelnederlandse getijdenboeken worden in de literatuur

⁶ C.I. Damen, *Geschiedenis van de Benedictijnerkloosters in de provincie Groningen*, (Assen: van Gorcum en Comp. 1972).

⁷ Jos M.M. Hermans, *Middeleeuwse handschriften uit Groningse kloosters* (Groningen: Athena's boekhandel, 1988).

⁸ Hermans, 34.

⁹ Hermans, 9-11 en 32-35.

¹⁰ R.Th.M. van Dijk, "Het onderzoek van getijdenboeken," in *Boeken voor de eeuwigheid: Middelnederlands geestelijk proza, Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen*, ed. Th. Mertens (Amsterdam: Prometheus, 1993), 210-211.

vaak louter als kopieën van het exemplaar van Geert Groote gezien. Op inhoudelijk gebied komen de getijdenboeken er vaak met een korte volgorde van de getijden af.¹¹ Damen zag de getijdenboeken als bronnen over het innerlijk leven dat gaande was in de kloosters, maar raadpleegde slechts één getijdenboek uit Selwerd.¹² Dit onderzoek bouwt voort op het onderzoek van Damen en Hermans, maar richt zich niet louter op de contextuele en decoratieve aspecten van de getijdenboeken.

Het uitgangspunt is dan ook dat de inhoud van een getijdenboek minstens zo relevant is als de versieringen. Als er, zoals Hermans stelt, een samenhang te vinden is in het uiterlijk van de Selwerder- en Thesinger getijdenboeken, zou deze tevens op inhoudelijk gebied kunnen worden gevonden. De hoofdvraag van dit onderzoek luidt als volgt: Welke inhoudelijke samenhang bestaat er tussen de laatmiddeleeuwse Middelnederlandse getijdenboeken van Selwerd en Thesinge en hoe kan deze samenhang vanuit de ontstaanscontext geïnterpreteerd worden? De hoofdvraag is onverdeeld in vier deelvragen. Hoe verhielden de Groninger Benedictijnerkloosters Selwerd en Thesinge zich op religieus gebied tot de Moderne Devotie in de late middeleeuwen? Hoe komt de Moderne Devotie tot uitdrukking in het getijdenboek van Geert Groote? Tot in hoeverre is er een inhoudelijke samenhang tussen de getijdenboeken uit Selwerd en Thesinge te ontdekken in vergelijking met het getijdenboek van Geert Groote? Hoe kan de inhoudelijke samenhang geïnterpreteerd worden vanuit de ontstaanscontext van de getijdenboeken? In de deelvragen wordt reeds aangenomen dat de Moderne Devotie invloed had op de inhoud van de Selwerder- en Thesinger getijdenboeken. De invloed van de Moderne Devotie op de inhoud van de getijdenboeken wordt in het betoog aangetoond.

In de eerste twee hoofdstukken wordt nader ingegaan op de Moderne Devotie en het Middelnederlandse getijdenboek van Geert Groote. Het doel van het eerste hoofdstuk is middels een literatuuranalyse inzicht verschaffen in de verhouding tussen de Moderne Devotie en de laatmiddeleeuwse Benedictijner vrouwenkloosters. Eerst zal worden ingegaan op het ontstaan van de Moderne Devotie en de opvattingen van Geert Groote. Vervolgens wordt de invloed van de Moderne Devotie op de Benedictijner vrouwenkloosters te Thesinge en Selwerd beschreven. Het tweede hoofdstuk heeft ten doel te onderzoeken hoe de Moderne Devotie tot uitdrukking komt in het getijdenboek van Geert Groote. De getijden van Groote worden onderzocht op inhoud en samenstelling. Wat is kenmerkend voor de getijden en hoe komen de ideeën van de Moderne Devotie erin terug? Of zoals Van Dijk het verwoordt: inzicht krijgen in de innerlijke

¹¹ Van Dijk, 209-215.

¹² Damen, 82-97.

structuur van de getijden.¹³ In de analyse staat het getijdenboek HS 133E 21 getranscribeerd door N. van Wijk centraal.¹⁴ De uitkomsten van dit hoofdstuk maken een inhoudelijke vergelijking tussen het getijdenboek van Groote en de Thesinger- en Selwerder getijdenboeken mogelijk.

Het derde en het vierde hoofdstuk richten zich op volgende zes getijdenboeken uit Selwerd en Thesinge.

Handschrift	Locatie	Ontstaansperiode
Selwerd XV.05560	Amsterdam, Universiteitsbibliotheek VU (UB)	1470-1490
Selwerd Hs. Add. 280	Groningen, Universiteitsbibliotheek (UB)	1470-1490
Selwerd Mscr.Dresd.M.291	Dresden, Sächsische Landesbibliothek (SL)	1501 - 1533
Thesinge Hs. 2636	Gent, Universiteitsbibliotheek (UB)	1527
Thesinge Hs. 274	Groningen, Universiteitsbibliotheek (UB)	1515-1518
Thesinge Thott Ms. octavo 131	Kopenhagen, Koninklijke bibliotheek (KB)	1529

De keuze voor deze zes getijdenboeken berust op twee overwegingen. Ten eerste zijn voor dit onderzoek, om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden, Middelnederlandse getijdenboeken geselecteerd. In bijlage 1 is een volledige lijst van religieuze manuscripten uit Thesinge en Selwerd opgenomen. Ten tweede is de selectie gebaseerd op praktische overwegingen. Binnen het tijdsbestek van deze scriptie was het niet mogelijk om alle overgebleven getijdenboeken te analyseren.

In het derde hoofdstuk worden de zes geselecteerde getijdenboeken afkomstig uit het laatmiddeleeuwse Selwerd en Thesinge geanalyseerd. Hierbij wordt de filologische methode van Van Dijk gehanteerd. In “Methodologische kanttekeningen bij het onderzoek van

¹³ Van Dijk, 214.

¹⁴ Geert Grote and N. van Wijk, *Het getijdenboek van Geert Grote*, (Leiden: Brill, 1940).

getijdenboeken” zet Van Dijk uiteen hoe getijdenboeken op inhoud en samenstelling geanalyseerd kunnen worden. Deze methode richt zich op de volgorde en samenstelling van de getijden in een getijdenboek. Methodologisch gezien kunnen verschillende getijdenboeken dan op volgorde en samenstelling vergeleken worden.¹⁵ Het doel van dit hoofdstuk is dan ook om de Thesinger- en Selwerder getijdenboeken te vergelijken met het exemplaar van Groote. De overeenkomsten en verschillen betreffende de volgorde en samenstelling van de getijdenboeken staan centraal. Aan de hand van deze vergelijking wordt bepaald welke inhoudelijke samenhang er tussen de getijdenboeken van Selwerd en Thesinge bestaat.

In het vierde hoofdstuk wordt de inhoudelijke samenhang tussen de getijdenboeken van Selwerd en Thesinge in een theoretisch kader geplaatst. Er worden twee theoretische interpretaties gegeven die de inhoudelijke samenhang vanuit de ontstaanscontext van de getijdenboeken verklaren. Ten eerste wordt de inhoudelijke samenhang geïnterpreteerd vanuit de invloed van de Selwerder- en Thesinger kopiïstes op de getijdenboeken. De kloosterachtergrond en religieuze ontwikkelingen hadden invloed op de kopiïstes en hoe zij de getijdenboeken vervaardigden. Voor de rol van de kopiïstes wordt tevens het artikel *Pious Voices: Nun-Scribes and the Language of Colophons in Late Medieval and Renaissance Italy* van Melissa Moreton in beschouwing genomen. Moreton stelt hierin dat het vervaardigen van religieuze manuscripten de kopiïstes de mogelijkheid tot zelfexpressie en devotie bood.¹⁶ Ten tweede wordt de inhoudelijke samenhang geïnterpreteerd vanuit de invloed van de opdrachtgeefsters op de getijdenboeken. Kathryn Rudy stelt in *Piety in pieces: how medieval readers customized their manuscripts* dat er in de late middeleeuwen een wens bestond om religieuze manuscripten te personaliseren. Deze ‘personalisering’ was echter afgesteld op de regionale mode van de laatmiddeleeuwse religieuze cultuur.¹⁷

¹⁵ Dijk, 210-229.

¹⁶ Melissa Moreton, “Pious Voices: Nun-Scribes and the Language of Colophons in Late Medieval and Renaissance Italy,” *Essays in Medieval Studies* 29 (2013).

¹⁷ Kathryn M. Rudy, *Piety in Pieces: How Medieval Readers Customized Their Manuscripts* (Open Book Publishers, 2016), 327–338.

Hoofdstuk 1

De Groninger Benedictijnerkloosters en de Moderne Devotie

Uit de inleiding bleek al dat de getijdenboeken uit Thesinge en Selwerd op het eerste gezicht overeenkomsten vertonen met het getijdenboek van Geert Groote. De Moderne Devotie wordt echter als lekenbeweging vaak tegenover de traditionele Benedictijnerkloosters geplaatst.¹⁸ In de onderstaande paragrafen wordt de verhouding tussen de Moderne Devotie en Groninger Benedictijnerkloosters gecontextualiseerd en verduidelijkt. Dit is noodzakelijk om in de volgende hoofdstukken beter zicht te krijgen op zowel het getijdenboek van Geert Groote als de getijdenboeken uit Selwerd en Thesinge.

1.1. De Moderne Devotie

Geert Groote's Moderne Devotie werd geboren uit de religieuze crisis die zich afspeelde in de veertiende eeuw. Deze crisis bestond onder andere uit het Westers Schisma en de kritiek die zich richtte tegen het decadente leven van de paus.¹⁹ Er ontstond een wens naar verinnerlijking en vernieuwing van het religieuze leven. Geert Groote werd in 1340 geboren in de Hanzestad Deventer, de stad die het broednest voor de Moderne Devotie zou vormen. Groote was afkomstig uit een rijke familie en reeds op zijn vijftiende studeerde hij theologie in Parijs. Daarnaast studeerde hij scholastische filosofie, kanon recht, medicijnen, Hebreeuws en astronomie. Hij voltooide zijn studie in 1358, waarna hij een aanstelling kreeg op een school in Deventer.²⁰ Oftewel Geert Groot zat volledig in de theologische belevingswereld van de veertiende-eeuwse klerikale structuren. Hij had kennis van de bijbel, van de christelijke natuur en van het christelijke mensbeeld. Groote beschrijft zijn leven uit deze periode als luxueus, egoïstisch en ver afstaand van God. In 1374 werd Groote overvallen door een ziekte die zijn kijk op het leven veranderde. In zijn spirituele bekering nam hij afstand van alle wereldlijke genoegens en wilde hij terugkeren naar de oude idealen van het christendom: de geboorte van de Moderne Devotie.²¹

Inherent verbonden aan Groote's Moderne Devotie is het Middelnederlandse woord 'innigheid', wat te vertalen valt als 'verinnerlijking'. De beweging van de Moderne Devotie

¹⁸ Zie hiervoor onder andere: J.A. (Hans) Mol, "Epiloog: de Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland," in *Monastiek observantisme in de Noordelijke Nederlanden*, ed. Hildo van Engen en Gerrit Verhoeven (Hilversum: verloren, 2008), 216-228.

¹⁹ Hildo van Engen en Gerrit Verhoeven, "Inleiding," in *Monastiek observantisme in de Noordelijke Nederlanden*, ed. Hildo van Engen en Gerrit Verhoeven (Hilversum: verloren, 2008), 9-15.

²⁰ Hugh Chisholm, "Groot, Gerhard," *Encyclopædia Britannica* (Cambridge University Press: 1911).

²¹ Bernard McGinn, *The Varieties of Vernacular Mysticism (1350-1550) The presence of God: a history of Western Christian mysticism* (New York: N.Y Crossroad, 2012), 96-98.

was erop gericht het oude ideaal van het ‘gemene leven’ (Vita communis) uit de ‘oerkerk’ (Ecclesia primitiva) nieuw leven in te blazen. Vandaar het woord ‘modern’: de vernieuwde, ofwel moderne, beleving van het oude ideaal van het ‘gemene leven’ en de devotie die daarmee gepaard ging. Dit kwam op een drievoudige wijze tot uiting: in de relatie tot het goddelijke, tot de medemens en het zelf. Wanneer de verinnerlijking in deze drie dimensies bereikt was, zou de moderne devoot harmonie bereiken.²² Devotie droeg al veel langer de connotatie van harmonie en genezing in zich mee. De Nederlandse mysticus Jan van Ruusbroec (1293 – 1381), die veel contact had met Groote, schreef als volgt over devotie: ‘Devocie purgeert lijf ende ziele van al dien dinghen die ons letten ende hinderen moghen. Devocie wijst ende ghevet den rechten wech der zaligheid.’²³ De vernieuwde verinnerlijking had dus de genezing van zowel het lichaam als de ziel ten doel.

Afbeelding 1: De Ruusbroec-miniatuur in het handschrift 19.295-97 (K.B. Brussel),.

‘Innigheid’, ofwel devotie, werd gezien als een geneesmiddel en Geert Groote wilde dit geneesmiddel voor een zo breed mogelijk publiek beschikbaar maken. Dit geneesmiddel moet niet beschouwd worden als een hedendaagse medicijn, dat louter gericht is op lichamelijkeheid.

²² R.Th.M. van Dijk, *Twaalf kapittels over ontstaan, bloei en doorwerking van de Moderne Devotie* (Hilversum: Verloren, 2012), 367.

²³ Jan van Laarhoven, *Jan van Ruusbroec: Die Geestelijke Brulocht* (Turnhout: Brepols 1988), 313-315.

‘Devotie’ droeg een innerlijke geneeskracht. Groote richtte zich na zijn devotionele bekering in het bijzonder op vrouwen. Als eerste stelde hij zijn ouderlijk huis in Deventer open als woning voor arme vrouwen. Belangrijker nog was dat Groote een getijdenboek samenstelde en schreef voor deze vrouwen.²⁴ Zij waren op elke mogelijke manier buitengesloten van de veertiende-eeuwse theologische belevingswereld. Ten eerste spraken en lazen ze geen Latijn, waardoor ze de bijbel en overige devotionele gebeden niet tot hun beschikking hadden. Ten tweede hadden arme vrouwen geen toegang tot de traditionele kloosters. De volkstaal verving voor de moderne devoten het Latijn: de volkstaal was voor een breder publiek toegankelijk.²⁵

In dit opzicht wordt ook wel over de democratisering van het kloosterleven gesproken: de geloofsbeleving uit het geschreven woord was niet langer louter toegankelijk voor hen die het latijn beheersten. Vanaf ongeveer 1380 verspreidde Groote’s vernieuwingsbeweging zich over de Noordelijke Nederlanden.²⁶ Deze vernieuwde verinnerlijking uitte zich in de opkomst van gemeenschappen waarin de nadruk lag op soberheid, eenvoud en persoonlijke geloofsbeleving. Ook lag er veel nadruk op het geschreven en gesproken ‘woord’.²⁷ De Middelnederlandse vertaling van Groote’s getijdenboek, dat in het volgende hoofdstuk centraal staat, maakte voor vrouwen de spirituele devotie kenbaar en toegankelijk. Ofwel Geert Groote opende door zijn getijdenboek een innerlijke wereld waarvan eerder de poorten volledig gesloten waren.

1.2. De Moderne Devotie en de Groninger Benedictijnerkloosters

Om de invloed van de Moderne Devotie op de Groninger Benedictijnerkloosters te begrijpen, zijn we genoodzaakt terug te keren naar een eerdere religieuze crisis dan die waar Groote zich tegen verzette. In het twaalfde-eeuwse Groningen was sprake van de opkomst van de ‘Vita Apolostica’: een armoedebeweging die zich in de investituurstrijd verzette tegen de verwereldlijking van het religieuze leven om terug keren naar de grondslagen van de kerk. Zogenaamde asceten trokken zich terug op het platteland om daar individueel een apolostisch leven te leiden. In de dertiende eeuw groeide de ‘Vita Apolostica’ uit tot een massabeweging die zich verenigde in gemeenschappen: het doel bleef het leiden van een geestelijk en zelfvoorzienend leven.²⁸ Om deze gemeenschappen te institutionaliseren werd een kloosterorde

²⁴ Anne S. Korteweg, “Books of hours from the northern Netherlands reconsidered: The uses of Utrecht and Windesheim and Geert Grote’s role as a translator,” in *Books of hours reconsidered*, ed. Sandra Hindman en James H. Marrow (Turnhout: Brepols, 2013) 236-237.

²⁵ W.F. Scheepsma, *Deemoed en devotie : de koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften*, Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen, 0926-9746 ; 17 (Amsterdam: Prometheus, 1997) 20-26.

²⁶ Van Engen en Gerit Verhoeven, 9-15.

²⁷ Hogenstijn, 16-18.

²⁸ Damen, 37-41.

gekozen: deze keuze was persoonlijk en regionaal bepaald. In de dertiende eeuw kozen vijf van deze Groninger bewegingen voor de regel van Benedictus, waaronder Thesinge, Selwerd en Ten Boer.²⁹ Benedictus van Nursia had in de zesde eeuw een regel geschreven maar geen orde gesticht. Kenmerkend voor de Benedictijnen was daaruit volgend dat ieder klooster een hoge mate aan autonomie bezat: de regel van Benedictus was interpreteerbaar zoals de abt van het klooster het wilde. Er was geen sprake van toezicht van buitenaf.³⁰

In de veertiende- en vijftiende eeuw volgde een verdere institutionalisering en machtsuitbreiding van de Groninger Benedictijnerkloosters. Thesinge en Selwerd ontwikkelden zich onder leiding van invloedrijke abten tot grootgrondbezitters en speelden een belangrijke rol in het organiseren van de Zijlvesten: politieke en economische macht volgde.³¹ Naast deze machtsuitbreiding was er sprake van een grote toestroom van adellijke vrouwen die zich in de kloosters vestigden. Selwerd, Thesinge en Ten Boer waren begonnen als dubbelkloosters, maar ontwikkelden zich langzaamaan tot vrouwelijke gemeenschappen. Van Selwerd is bekend dat in de vijftiende eeuw ongeveer dertig zusters woonden. Het Benedictijner vrouwenklooster Ten Boer werd rond 1500 ingelijfd bij Thesinge: het inwonertal dat voor het jaar 1500 bekend is, lag op vierentwintig.³² De kloosters stonden echter wel onder mannelijke abten en er bleven voor de materiele voorzieningen mannelijke leken afhankelijk.³³ De vrouwenkloosters werden, onder leiding van de abten, rijk en machtig in de Groninger Ommelanden. De verwereldlijking van het religieuze leven, waar de twaalfde-en dertiende-eeuwse kloosterstichters zich tegen verzet hadden, vond wederom plaats.

Geert de Grote gaf dan ook veel kritiek op de traditionele Benedictijner vrouwenkloosters, die louter toegankelijk waren voor vrouwen uit adellijke families: een toonbeeld van de elite in tegenstelling tot de minder elitaire mannenkloosters. In de traditionele vrouwenkloosters zou zich een ontoelaatbaar luxe leefstijl hebben ontwikkeld. Er zou sprake zijn van privébezit, beperkt gemeenschapsleven, geen strikte omgang met clauseer en bovenal een luxe voedselregime. De vrouwen deden volgens Geert de Grote geen afstand van de wereldlijkheid. Benedictijnse zusters zouden geen initiatief hebben getoond tot een sterkere wereldverzaking, omdat ze van mening zouden zijn geweest dat wel degelijk vroom en zedelijk

²⁹ Hermans, 13-14.

³⁰ Damen, 40-60.

³¹ Damen, 75-82.

³² Damen, 114-115.

³³ Damen, 74.

leefden.³⁴

Een groter contrast tussen de ‘lekenbeweging’ van de Moderne Devotie en de verwereldlijkte Groninger Benedictijnerkloosters lijkt dan ook niet mogelijk. In de vijftiende eeuw vonden er echter hervormingen plaats om de verwereldlijking, waar Geert Groote zich tegen verzet had, te bestrijden. De Benedictijnerkloosters waren, zoals al naar voren kwam, bovenal autonome kloostergemeenschappen. Het functioneren en het naleven van de regels in de kloosters was in het geheel afhankelijk van de abt. Het concilie van Konstanz (1414-1418) bracht hier verandering in, omdat de Benedictijnen een organisatie naar het beeld van de Cisterciënzers kregen opgelegd. De Benedictijner ‘orde’ werd ingericht in provincies waarbinnen driejaarlijkse kapittelvergaderingen en kloostervisitaties verplicht werden gesteld. Met deze vernieuwde vorm van organisatie werd gehoopt het naleven van de Benedictijnse regel te herstellen. Dit valt te bestempelen als monastiek observantisme: de kloosterlingen zochten nieuwe manieren om God te gehoorzamen (observare).³⁵ Ook kwamen de afgevaardigde abten op de kapittels in aanraking met de ideeën van de Moderne Devotie.³⁶

1.2.1. De congregatie van Bursfeld

De invloed van de Moderne Devotie op de Benedictijnerkloosters kwam tot een hoogtepunt bij het ontstaan van de Congregatie te Bursfeld (Noord-Duitsland) in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Bursfeld was het centrum van Benedictijnse vernieuwing en monastiek observantisme. De Congregatie van Bursfeld was de Benedictijnse variant op de Congregatie van Windesheim. Het belangrijkste oogmerk was een terugkeer naar de oorspronkelijke Benedictijnse leefwijze en de eenvoudige liturgie van de regel van Benedictus. Dit komt overeen met de wens van de Moderne Devoten om naar de ‘oerkerk’ terug te keren. De abt moest zichzelf als gelijke onder de andere kloosterlingen gedragen en het adellijke privilege om tot de kloosters toe te treden werd afgeschaft. Het belangrijkste doel was het stimuleren van de verinnerlijking: het bereiken van de innigheid in een persoonlijke relatie met het goddelijke, de medemens en het zelf.³⁷ Ofwel, de aangesloten kloosters streefden de spiritualiteit van de Moderne Devotie na.

Het Benedictijner vrouwenklooster Selwerd, nog steeds dubbelklooster in naam, sloot

³⁴ J.A. (Hans) Mol, “Epiloog: de Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland,” in *Monastiek observantisme in de Noordelijke Nederlanden*, ed. Hildo van Engen en Gerrit Verhoeven (Hilversum: verloren, 2008), 216-228.

³⁵ Van Engen en Gerrit Verhoeven, 11-13.

³⁶ C. Tromp, *Groninger kloosters*, Groningse Historische Reeks, dl. (Assen/Maastricht: 1989), 10-17.

³⁷ Van Dijk, 367-372.

zich in 1469 als eerste Nederlandse klooster bij de Congregatie aan. De verantwoordelijke abt hiervoor was Hendrik de Vries, een groot voorstander van monastiek observantisme en verinnerlijking.³⁸ De Vries begon aan zijn hervormingen van het klooster te Selwerd ‘zodat er van dag tot dag steeds meer naar het klooster komen om de vrucht van een beter leven te verwerven’.³⁹ Voorgaand aan deze periode was bekend dat louter vrouwen uit gegoede Groningse families toegang tot het Benedictijnerklooster te Selwerd kregen. Jos Hermans stelt dat het de vraag blijft waarom de dubbelkloosters die vrijwel uitsluitend door vrouwen werden bewoond niet de benaming ‘vrouwenklooster’ kregen.⁴⁰ Een antwoord hierop zou kunnen zijn dat de vrouwenkloosters geen toegang kregen tot de generale en provinciale kapittels, maar de dubbelkloosters wel toegang kregen. De zusters uit Selwerd waren de eerste en bleven lang de enige vrouwen die aangesloten waren bij Bursfeld. In 1480 kreeg Selwerd, na het aftreden van Hendrik de Vries, een abt die afkomstig was uit Bursfeld.⁴¹

De ideeën uit Bursfeld kwamen met grote zekerheid ook in Thesinge terecht. Er was nauw contact tussen Thesinge en Selwerd. De abt van Thesinge stelde de abt van Selwerd in de tweede helft van de vijftiende eeuw op één uitzondering na altijd in als afgevaardigde van zijn klooster.⁴² Het lectionarium, dat zich tot op heden in de universiteitsbibliotheek van Groningen bevindt, werd voorgelezen in het klooster te Selwerd. Dit lectionarium stond vol met devotionele teksten als uitkomst van het generale kapittel van Bursfeld.⁴³ Dat louter Selwerd aangesloten was bij Bursfeld betekende niet dat Thesinge, op louter twee uur loopafstand, buiten de invloedsfeer van Bursfeld bleef. Er was onder andere sprake van boeken uitleen tussen de twee kloosters.⁴⁴ Kloostervisitaties werden vaak uitgevoerd door abten die bij Bursfeld waren aangesloten, zoals de abt van Selwerd, waardoor de congregatie van Bursfeld ook in niet aangesloten kloosters invloed uit kon oefenen.⁴⁵ Hieruit valt af te lezen dat de invloeden van Bursfeld wegens het nauwe contact doorgestroomd moeten zijn naar het vrouwenklooster te Thesinge.

De getijdenboeken die ons in het heden resten zijn allen uit de bloeitijd van Bursfeld

³⁸ Damen, 85-89.

³⁹ Groningen, Groninger Archieven, Kartularium Selwerd, 15r.

⁴⁰ Hermans, 15.

⁴¹ Elke-Ursel Hammer, “Substrukturen, Zentren und Regionen in der Bursfelder Benediktinerkongregation,” in *Religiöse Bewegungen im Mittelalter: Festschrift für Matthias Werner zum 65. Geburtstag*, ed. Enno Bünz e.a. (Keulen: Böhlau Verlag Köln Weimar, 2007), 406.

⁴² Damen, 85-90

⁴³ Damen, 90-91.

⁴⁴ Hermans, 34.

⁴⁵ C. Tromp, *Groninger kloosters*, Groningse Historische Reeks, dl. (Assen/Maastricht: 1989), 10-17.

afkomstig.⁴⁶ In het laatmiddeleeuwse Groningen waren de kloosters de belangrijkste boekproducenten. Pas aan het einde van de vijftiende eeuw kwamen in Groningen tevens niet-clerici op als boekproducenten. Het ging om vele kleinschalige scriptoria in kloosters die zowel juridische bronnen als liturgische bronnen produceerden. Alle getijdenboeken uit Thesinge en Selwerd betreffen handgeschreven bronnen op perkament. Het perkament werd geproduceerd van geit- en schapehuiden en het prepareren ervan was een tijdrovende taak, omdat middels een rottingsproces de huid van het dier moest worden losgeweekt. In de vijftiende eeuw was het echter voor de kloosters tevens mogelijk om perkament van handelaren te kopen. Voordat aan het schrijven begonnen kon worden, moesten de huiden nog in het formaat van de folio's gesneden, gevouwen en genaaid worden. Vanwege de kostbaarheid van het perkament werd er met zo min mogelijk witregels gewerkt. Betreffende het kleurgebruik voor het rubriceren en verluchten kan gesteld worden dat dit sterk afhankelijk was van wat voorhanden was in de omgeving. Al met al was het prepareren van het perkament, het kopiëren van de gebeden en getijden en het inbinden van de folio's een tijdrovend proces.⁴⁷

Of dit alles door vrouwen werd gedaan is onzeker. Wat wel met zekerheid gesteld kan worden is dat het schrijven, ofwel kopiëren, door Benedictijnse zusters werd gedaan. In Selwerd was afgaande op archiefstukken een scriptorium aanwezig. Met grote zekerheid kan gesteld worden dat er een soortgelijk, kleinschalig scriptorium in het Thesinger klooster aanwezig was. Volgens de regel van Benedictus werden vrouwelijke kloosterbewoners geacht om religieuze teksten te lezen, schrijven en kopiëren. Vooral in kloosters waar scriptoria aanwezig waren, kregen de Benedictijnse zusters mogelijkheden tot educatie en schrijfvaardigheid. Het kopiëren en lezen van religieuze werken werd binnen de Benedictijner gemeenschappen gezien als een meditatieve handeling waarmee de kopiïste nader tot God kon komen.⁴⁸ Ook volgens Geert Groote zou het kopiëren van de teksten de nonnen dichterbij God brengen, ofwel het kopiëren bevorderde hun devotie.⁴⁹

⁴⁶ Wat betreft Thesinge 1525 - 1529. Wat betreft Selwerd 1470-1505.

⁴⁷ Hermans, 5-12.

⁴⁸ George Haven Putnam, *Books and Their Makers during the Middle Ages: a Study of the Conditions of the Production and Distribution of Literature from the Fall of the Roman Empire to the Close of the Seventeenth Century*, Vol. 1 (New York: G.P. Putnam's Sons, 1896), 52.

⁴⁹ Th. Mertens, "Tussen 1377 en 1381: Geert Grote schrijft aan Ruusbroec dat hij als een vrek op boeken aast - Moderne Devotie en geestelijke literatuur," in *Nederlandse Literatuur: een geschiedenis*, ed. M.A. Schenkeveld-van der Dussen (Groningen: Nijhoff, 1993), 74-79.

Hoofdstuk 2

Het getijdenboek van Geert Groote

Om de invloed van de Moderne Devotie op de getijdenboeken van Thesinge en Selwerd te kunnen bepalen, moet eerst onderzocht worden tot in hoeverre verinnerlijking tot uiting komt in het getijdenboek van Geert Groote. Hierna is het pas mogelijk om de verbanden en verschillen tussen het getijdenboek van Geert Groote en de getijdenboeken van Selwerd en Thesinge te ontdekken. Om die reden staat in dit hoofdstuk het getijdenboek van Geert Groote centraal, waarbij de transcriptie van N. Wijk wordt gebruikt.⁵⁰ Volgens kenners bevindt het originele getijdenboek van Geert Groote zich hoogstwaarschijnlijk in Münster, maar helaas is dit getijdenboek niet getranscribeerd.⁵¹ Afgaande op de analyse van Wijk staat het getijdenboek HS 133E 21 (KB, Den Haag), dat in dit hoofdstuk centraal staat, zeer dicht bij het origineel van Geert Groote, zowel getuigende de datering als de inhoud en samenstelling.⁵²

Figuur 1: de samenstelling van het getijdenboek van Geert Groote gebaseerd op handschrift HS 133E 21 (KB, Den Haag)

⁵⁰ Geert Groote en N. Van Wijk, *Het getijdenboek van Geert Grote* (Leiden: Brill, 1940).

⁵¹ Münster, *Westfälische Wilhelms-Universität Münster*, Hs. 420.

⁵² N. Wijk, "Inleiding," in *Het getijdenboek van Geert Grote* (Leiden: Brill, 1940), 1-23.

Getijdenboeken tonen een innerlijke wereld die middels gebeden aan de lezer geopenbaard wordt. Groote vervaardigde het getijdenboek om de ‘innigheid’ van de Moderne Devotie voor een breder publiek toegankelijk te maken. Het is dan ook relevant om te onderzoeken hoe deze innigheid in het getijdenboek naar voren komt. Daarom wordt het getijdenboek naar voorbeeld van Geert Groote in dit hoofdstuk geanalyseerd. Het getijdenboek van Geert Groote bestaat uit een kalender en zeven verschillende getijden (zie figuur 1). Van alle getijden wordt verhaald wat voor betekenis en boodschap ze in zich dragen. Het doel is een klein, misschien wel een miniem, beeld te krijgen van de belevingswereld van de Moderne Devoten om vervolgens te onderzoeken tot in hoeverre die zelfde belevingswereld in de getijdenboeken van Thesinge en Selwerd geopenbaard wordt.

2.1 De heilige maagd en de heilige geest

De onderstaande zinnen vormen het begin van het Middelnederlandse getijdenboek van Groote, waarin hij vertelt dat hij de *Getijden der heilige maagd* vanuit het latijn naar het Middelnederlands vertaald heeft.

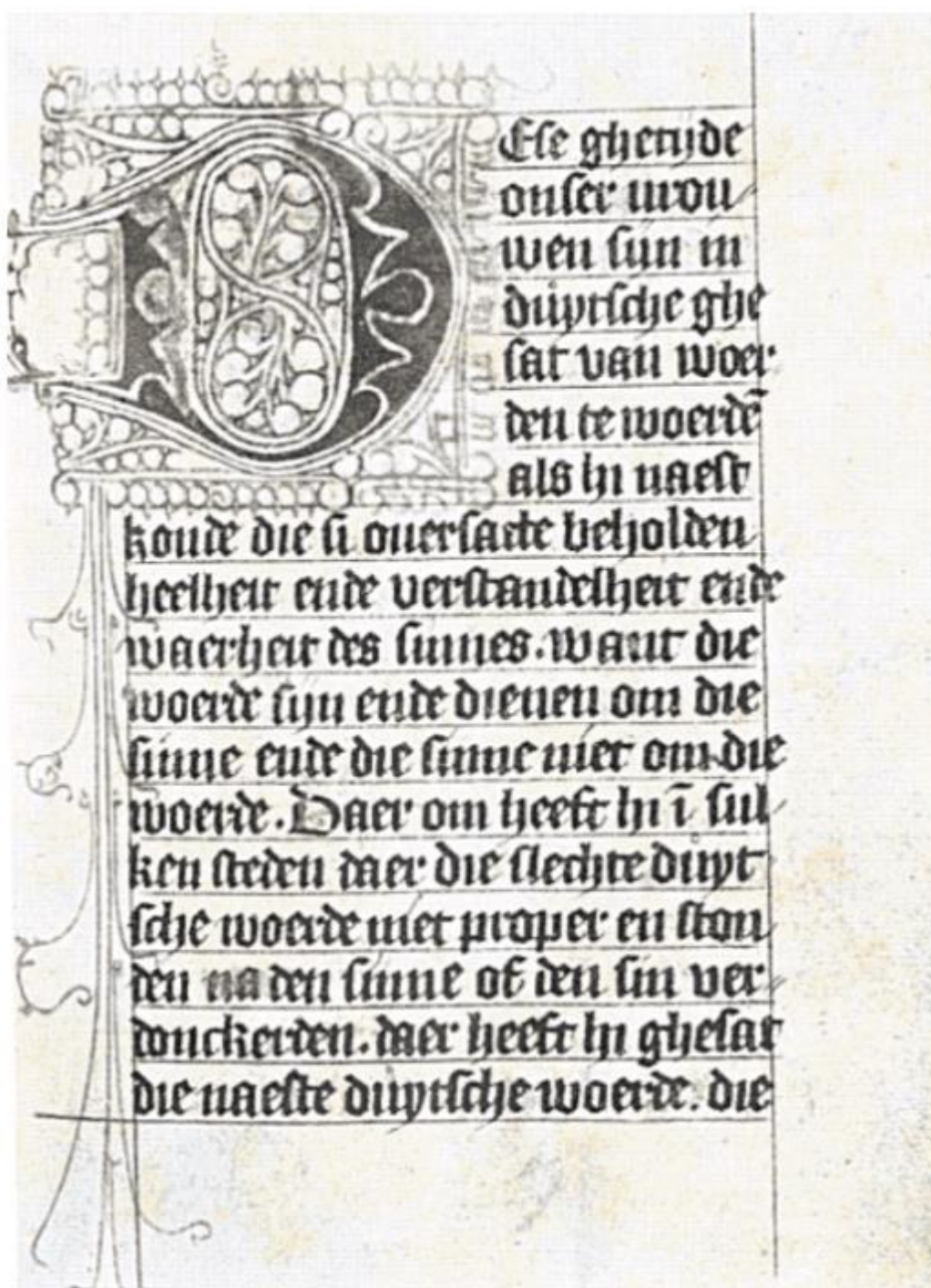
“Dese ghetijde onser urouwen sijn in duytsche ghesat van woerden te woerden als hi naest konde die si ouersatte behouden heelheit ende verstandelheit ende waerheit des sinnes. Want die woerde sijn ende dienen om die sinne ende die sinne niet om die woerde.”⁵³

De betekenis van het gebed is belangrijker dan de woorden waaruit het bestaat, ofwel de gedachte en de kern zijn belangrijker dan de precieze vertaling. De gebeden tonen ‘heelheid, verstandelijkheid en de waarheid’.⁵⁴ Hieruit blijkt dat Groote de Latijnse getijden niet louter vertaalde, maar er tevens een eigen draai aan gaf. Groote’s getijdenboek kan dan ook niet simpelweg beschouwd worden als een naar het Middelnederlands vertaalde kopie van Latijnse teksten.⁵⁵ Op afbeelding 2 is de proloog uit het getijdenboek van Geert Groote in handschrift HS 133E 21 (KB, Den Haag) te zien.

⁵³ Geert Groote en Wijk, *Het getijdenboek van Geert Grote*, 12r.

⁵⁴ Geert Groote, 12r.

⁵⁵ Anne S. Korteweg, 237-238.

Afbeelding 2: Proloog in het getijdenboek van Geert Groote. Den Haag, Nationaal Archief, HS. 133 E 2

Na de proloog opent Groote het getijdenboek met de *Getijden der Heilige maagd*. Deze getijden zijn vertaald vanuit het Latijn, maar zoals hierboven reeds vermeld, gaf Groote er zijn eigen draai aan. Maria staat centraal als ‘moeder Gods’ en symboliseert in de getijden de vruchtbaarheid van het leven. Ze is de moeder, maar tevens de maagd, die in haar buik en schoot het goddelijke kind draagt: “Ghebenedijt bistu onder allen wiuen ende ghebenedijt is die vrucht

dijns bukes, want den die hemele niet begripen en mochten den heuestu in dinen schoet gheleghet.”⁵⁶ De maagd is onbevlekt en vruchtbaar en wordt gezegend onder ‘allen wiuen’, ofwel alle vrouwen. Symbolisch gezien begint het getijdenboek daaruit volgend met de geboorte en de onschuld. Maria opent met haar lichaam de hemelse poort: “Ghegruet sijstu sterne des meers hoghe godes moder ende altoes maghet selighe hemelsche poerte.”⁵⁷ De lichamelijkheid van Maria staat centraal, de levende moeder van God, die in haar lichaam een onschuldig kind draagt. Haar buik en haar schoot zijn onlosmakelijk verbonden met de verinnerlijking: ze baart de onschuld en het losstaan van zonden. Ze wordt verbeeld als de moeder van het leven en de koningin van de wereld.⁵⁸

Na de *Getijden der heilige maagd* volgen de *Getijden der heilige geest*. Deze getijden werden tevens door Groote vertaald vanuit het Latijn, maar dit keer zonder proloog. *De getijden der heilige geest* hadden ten doel gebeden te worden gebeden in de pinkstertijd. De getijden werden echter tevens geraadpleegd wanneer een lastige beslissing genomen moest worden: er werd dan gesmeekt om de wijsheid van God.⁵⁹ In de beweging van de Moderne Devoten werd de ziel gezien als de troon waarop de drie-eenheid gezeteld was en daarmee als de tempel van de heilige geest.⁶⁰ ‘Innigheid’ en ‘inwendigheid’ spelen een belangrijke rol en worden in verband gebracht met de heilige geest: “God scheppe in mi een reyn herte ende vernye den gherechten gheist in mijnre inwendicheit.”⁶¹ De heilige geest was in staat het hart te zuiveren en bracht de lezer tot inkeer. De krachten van de heilige geest konden zowel het uiterlijk als het innerlijk genezen: “Onsteke dat licht in die sinne inghiete die minne in die herten ende veste die crancheiden ons lichams ewelike mit crachten.”⁶² De ziel wordt niet in verband gebracht met zuivering, omdat de ziel als de tempel van de heilige geest werd gezien.⁶³ De innigheid van de Moderne Devotie, die het lichaam en de ziel gezond kon maken, staat daarmee centraal in de *Getijden der heilige geest*.

⁵⁶ Groote en Wijk, 19v-20r.

⁵⁷ Groote en Wijk, 50v

⁵⁸ Groote en Wijk, zie de getijden van de heilige maagd 12r-57v.

⁵⁹ R.Th.M. van Dijk, “Methodologische kanttekeningen bij het onderzoek van getijdenboeken,” in *Boeken voor de Eeuwigheid*, ed. Th. Mertens e.a. (Amsterdam: Prometheus, 1993), 216-217.

⁶⁰ R.Th.M. van Dijk, *Twaalf kapitels over ontstaan, bloei en doorwerking van de Moderne Devotie* (Hilversum: Verloren, 2012), 211.

⁶¹ Groote en Wijk, 65r.

⁶² Groote en Wijk, 68v.

⁶³ Het woord ‘siele’ komt elf keer voor, in tegenstelling tot het woord ‘herte’ dat 41 keer voorkomt in de folio’s 57r-76r.

2.2 Het heilige kruis en de eeuwige wijsheid

‘Pijn’ wordt niet in verband gebracht met de heilige geest. Daardoor is het contrast met *De korte getijden van het heilige kruis* groot. Lichaam en lichaamsdelen staan meer centraal en worden geassocieerd met zowel geestelijke als lichamelijke pijn. In de getijden van het heilige kruis wordt het eigen lijden gekoppeld aan het lijden van Christus. De pijn wordt dan ook voornamelijk gekoppeld aan het heilige kruis dat de wereld verlost heeft. Het woord ‘herte’ komt geen enkele keer voor, ‘siele’ echter zeer vaak.⁶⁴ Het kruis en daaraan gekoppelde pijn symboliseert tevens de scheiding tussen ziel en lichaam: “Here ihesu criste des leuendighen gods soen sette dine pine dijn cruce ende dinen doet tusschen dijn gherichte ende mine siele nu op dese tijt ende in der tijt dat mine siele van den lichame scheyden sal.”⁶⁵ Van de meditatie op het kruis gaat een verlossende kracht uit die met het leven na de dood in verband wordt gebracht.

Tussen de korte en de lange heilige kruisgetijden bevinden zich de *Getijden der eeuwige wijsheid*. Deze getijden zijn louter terug te vinden in het Middelnederlandse getijdenboek van Groote.⁶⁶ Hij vertaalde de *Getijden der eeuwige wijsheid* vanuit het Latijnse *Horarium Sapiente* van Heinrich Seuse. De Duitse Heinrich Seuse was een ascetisch mysticus die streefde naar eenwording met het goddelijke. Seuse strafte zijn eigen lichaam om tot verinnerlijking te komen. Opvallend is dat Seuse net zoals Geert Groote zijn tekst voor vrouwen schreef.⁶⁷ Hij stelde zich de eeuwige wijsheid voor als een vrouw, vriendin en zuster.⁶⁸ De *Getijden der eeuwige wijsheid* waren bedoeld om de lezer zich te laten vereenzelvigen met Christus, om hen Jezus Christus te laten zoeken en vinden.⁶⁹ Dit komt onder andere tot uiting in de volgende zin: “O ihesu mijn alre lieueste een hope der suchtender sielen die ynnighe tranen sueken di ende dat roepen des ynnighen herten.”⁷⁰ De eeuwige wijsheid kan daarmee gezien worden als een kompas dat de lezer in de zoektocht naar Jezus Christus helpt. De lezer is dwalende, zoekt Jezus op elke mogelijke manier, maar de wegen worden louter geopenbaard door de eeuwige wijsheid: “Die wijsheit roepet in den straten soe wie dat wijsheit mynnet die neyghe tot mi ende

⁶⁴ ‘Hert(e)’ komt geen enkele keer voor, ‘Siele’ 16 keer in 76v - 83v.

⁶⁵ Groote en Wijk, 77v.

⁶⁶ Anne S. Korteweg, 237.

⁶⁷ W.F. Scheepsma, *Deemoed en devotie: de koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften* (Amsterdam: Prometheus, 1997), 26.

⁶⁸ Groote en Wijk, 91r.

⁶⁹ R.Th.M. van Dijk, “Methodologische kanttekeningen bij het onderzoek van getijdenboeken,” in *Boeken voor de Eeuwigheid*, ed. Th. Mertens e.a. (Amsterdam: Prometheus, 1993), 216-217.

⁷⁰ Groote en Wijk, 100r.

hi sal se vinden ende als hie se vindt soe sal hi salich sijn ist dat hi se beholt.”⁷¹ De wijsheid, zich voorgesteld als een vrouw, helpt de dwalende het goddelijke te vinden.

Afbeelding 3: Versiering in het *Horologium Sapientiae* van Heinrich Seuse. Op de afbeelding aanbidt Seuse een druivenboom die tevens het kruis van Christus in zich draagt. Ofwel het bloed van Christus zal wijn worden. (National Gallery of Victoria, Melbourne TIB 83 1482/888)

⁷¹ Groote en Wijk, 93r.

Na de *Getijden der eeuwige wijsheid* wordt in de *Lange getijden van het heilige kruis* voortgeborduurd op de vereenzelving met het lijden Christus. Ook hier komt de innigheid van de Moderne Devotie zeer duidelijk terug. Lichamelijkheid speelt in de kruisgetijden een grote rol, maar er is tevens sprake van een directe koppeling met de ziel. De kruisgetijden laten de lezer mediteren op het lijden van Christus, laten hem/haar de doornenkroon van Christus voelen, de last van het kruis, de dorst aan het kruis, het bloed dat langs zijn ogen stroomt.

“Du dye ons uerloeset heues mit wtstortinghe dijns bloedes. Du biste weerdich te ontfaen ende benedictie. Alle vleesch moet in di uerbliden. Alle dat leuende is moet di belien louen ende glorificieren ende benedien in ewicheiden Amen. O heilighe maker der sterren dat bloet dijnre wonden in welken blode wi alle ghewasschen sijn dat moet onse herten berueren dat wi dat bescreyen moghen. O beholder wil ons dronken maken mitten liden dijns dodes ouermits welken liden du ons ghelouighen menschen gheuen.”⁷²

Het kernbegrip in de lange kruisgetijden, nog meer dan in de korte kruisgetijden, is lijden. Het lichaam en het vlees moeten dronken worden van het bloed van Christus: ze worden gewassen in het bloed van Christus. Louter in het lijden van het lichaam komt de devoot het lichaam te boven. Dit is iets dat keer op keer terugkomt in het getijdenboek. Het lichaam wordt gewassen in dit bloed, waardoor het bloed een reinigingsmiddel wordt. Dit komt natuurlijk overeen met de eucharistie, het sacrament waarin het bloed van Christus gedronken wordt en het lichaam van Christus gegeten wordt.⁷³

2.3 Boetedoening en verbinding met de doden

Na de heilige kruisgetijden volgen de *Zeven boetpsalmen* en *Litanie*. Deze psalmen en getijden sluiten nauw op elkaar aan. De *Zeven boetpsalmen* (6, 31, 37, 50, 101, 129 en 142) werden vaker gebeden, onder andere bij de biecht, de ziekenzalving en bij de pontificale biecht.⁷⁴ De benaming boetpsalmen draagt de boetedoening al in zich. De lezer moest zich zuiveren van de zonde, te vergelijken met het biechten, om gezond worden in lichaam en geest: “Afkier dijn aensicht van minen sunden ende deleghe al mine boesheit. God sceppe in my een reyn herte

⁷² Groote en Wijk, 114v.

⁷³ Jack Hartnell and Wellcome Collection, *Medieval Bodies: Life, Death and Art in the Middle Ages* (Londen: Profile Books Ltd, 2018), 172.

⁷⁴ Van Dijk, 216-217.

ende den rechten gheist vernye in minen binnensten.”⁷⁵ De boete moet zowel voor zowel het lichaam, ‘ghebeente’, als voor de geest, ‘binnensten’ worden afgelegd. Daaropvolgend verschijnt de *Litanie*, waarin heiligen worden aangeroepen met de vraag om genezing, genade en vergeving van de zonden. De *Litanie* begint met het aanroepen van Christus, God, Maria en de Engelen. Vervolgens wordt er een beroep gedaan op de Bijbelse heiligen en christelijke heiligen. Het *Litanie* van de heiligen was belangrijk op de kruisdagen, bij wijdingen en in processies.⁷⁶ De heiligen worden gevraagd om geestelijke en lijflijke gezondheid. “Dattu den sieken gheistlic ende lijflic ghesontheit wilt gheuen als sies behouen tot hore salicheit wi bidden di hoer ons Dattu die gheistlic ende lijflic gheuangen sijn wilt uerlosen wi bidden.”⁷⁷ Het vragen om vergeving van de zonden ‘der innigher menschen’, ofwel mensen die de innigheid van Moderne Devotie in zich dragen, staat centraal.

Na de boetedoening en de daaropvolgende smeekbede van de *Litanie*, volgt de *Dodenvigilie* (Latijn voor ‘vooravond’). Groote vertaalde de dodenwake uit het Latijnse brevier, waarin het één van de meest kenmerkende getijden was. De *Vigilie* werd dagelijks gebeden, maar stond vooral centraal bij dodenwaken, uitvaarten en jaargedachtenissen.⁷⁸ Deze getijden draaien om de verbondenheid tussen de doden en de levenden: er wordt vaak over het rijk ‘der levenden’ of het rijk ‘der doden’ gesproken. Hel en hemel komen ook, in tegenstelling tot andere getijden, zeer vaak voor. Het rusten van de ziel staat centraal, het gedenken van de doden, maar bovenal de levenden. Aan de doden wordt gevraagd de levenden te helpen: “Aldus helpt dat bidden der leuenden den doden ende bidden voer die doden helpt den leuendighen bereyden ten dode.”⁷⁹ In tegenstelling tot andere getijden komt het woord ‘ziel’ aanzienlijk vaker voor dan ‘hart’.⁸⁰ Het hart hoeft niet meer gezuiverd te worden, we zijn in het domein van de ziel beland.

Over het geheel genomen kan gesteld worden dat het getijdenboek fungeerde als een geneesmiddel door de ‘de innigheid’ die in het vorige hoofdstuk reeds aan bod kwam. De vertaling in het Middelnederlands maakte dit medicijn voor zo veel mogelijk laatmiddeleeuwse lezers beschikbaar. Er is sprake van een duidelijke interactie tussen lichamelijkheid en innerlijkheid. Dit komt overeen met de connotatie van innigheid: de genezing van zowel het lichaam als het ziel. Het getijdenboek opent met de vruchtbaarheid van de heilige maagd,

⁷⁵ Groote en Wijk, 140r.

⁷⁶ Van Dijk, 216-217

⁷⁷ Groote en Wijk, 154v.

⁷⁸ Van Dijk, 217.

⁷⁹ Groote en Wijk, 158v – 159r.

⁸⁰ ‘Siele’ komt 62 keer voor tegenover ‘hert(e)’ dat louter 25 keer voorkomt in Geert Groote en Wijk, 158r - 202r.

geassocieerd met de buik en de schoot als referentie naar vrouwelijkheid. De getijden in het middenstuk pogen de lezer(es) middels gebeden een eenwording met Christus te laten bewerkstelligen en daardoor fysieke en mentale gezondheid te verschaffen. Als het boek begon met de vruchtbaarheid, valt de *Dodenvigilie* als het einde te bestempelen, maar tevens is er een duidelijke link met het begin. Het verschil is dat in de *Getijden der heilige maagd* de mens nog onbevlekt is, daarentegen is de lezer in de *Vigilie* onlosmakelijk verbonden aan de doden. Al met al kan gesteld worden dat het getijdenboek een mentaal geneesmiddel voor de middeleeuwse lezer(es) creëert. Nu bewezen is dat de innigheid van de Moderne Devotie tot uiting komt in het getijdenboek van Geert Groote is een vergelijking met de getijdenboeken van Selwerd en Thesinge mogelijk.

Hoofdstuk 3

De getijdenboeken uit Selwerd en Thesinge

In het vorige hoofdstuk is een beeld geschetst van de innerlijke belevingswereld van de Moderne Devotie aan de hand van het getijdenboek van Geert Groote: de ‘innigheid’ van de Moderne Devotie was een terugkerend fenomeen. De verschillende componenten van het getijdenboek, ofwel de getijden, fungeren tezamen als een mentaal geneesmiddel voor de middeleeuwse lezer(es). Het doel van dit hoofdstuk is tweezijdig. Enerzijds wordt onderzocht in hoeverre de getijdenboeken uit Selwerd en Thesinge de ‘innigheid’ van de Moderne Devotie tonen zoals deze naar voren kwam in het getijdenboek van Geert Groote. Anderzijds wordt onderzocht tot in hoeverre er een inhoudelijke samenhang te ontdekken is tussen de getijdenboeken van Selwerd en Thesinge.

Voordat wordt overgegaan op het analyseren van de getijdenboeken is het noodzakelijk om eerst stil te staan bij de methode en uitkomsten van Rudolph van Dijks onderzoek naar getijdenboeken. Van Dijk analyseert in het essay “Methodologische kanttekeningen bij het onderzoek van getijdenboeken” van de bundel *Boeken voor de eeuwigheid* ruim driehonderd getijdenboeken die naar het voorbeeld van Geert Groote zijn vervaardigd.⁸¹ Hij doet dit middels een filologische methode: hij analyseert de getijdenboeken op volgorde en samenstelling van de getijden. Hij stelt dat de getijdenboeken vaste componenten bevatten, waaronder de getijden die in het vorige hoofdstuk aan bod zijn gekomen. Hij voegt echter twee nieuwe componenten toe: de *Getijden van alle heiligen* en de *Honderd artikelen van de passie* van Heinrich Seuse. De laatste twee getijden heeft Van Dijk toegevoegd, omdat hij stelt dat deze in een groot aantal getijdenboeken naar voorbeeld van Geert Groote zouden voorkomen.⁸²

Na zijn analyse van de getijdenboeken komt Van Dijk tot een conclusie over de samenstelling van getijdenboeken. Deze conclusie, uitgebeeld in figuur 2, is als volgt: Het getijdenboek begint vrijwel altijd met een kalender, waarna de *Getijden der heilige maagd* volgen. Een andere zekerheid die Van Dijk stelt, is dat het einde van het getijdenboek bestaat uit de *Zeven boetsalmen*, *Litanie* en de *Dodenvigilie*. Het middendeel van de getijdenboeken bestaat volgens Van Dijk uit vaste getijden, maar met een variabele volgorde: de *Lange getijden van het heilige kruis*, *Korte getijden van het heilige kruis*, *Getijden der heilige geest* en *Getijden der eeuwige wijsheid* (het vaakst gezien in deze volgorde). De *Honderd artikelen* van Seuse en

⁸¹ R.Th.M. van Dijk, “Methodologische kanttekeningen bij het onderzoek van getijdenboeken” in *Boeken voor de Eeuwigheid*, ed. Th. Mertens e.a. (Amsterdam: Prometheus, 1993), 210-229.

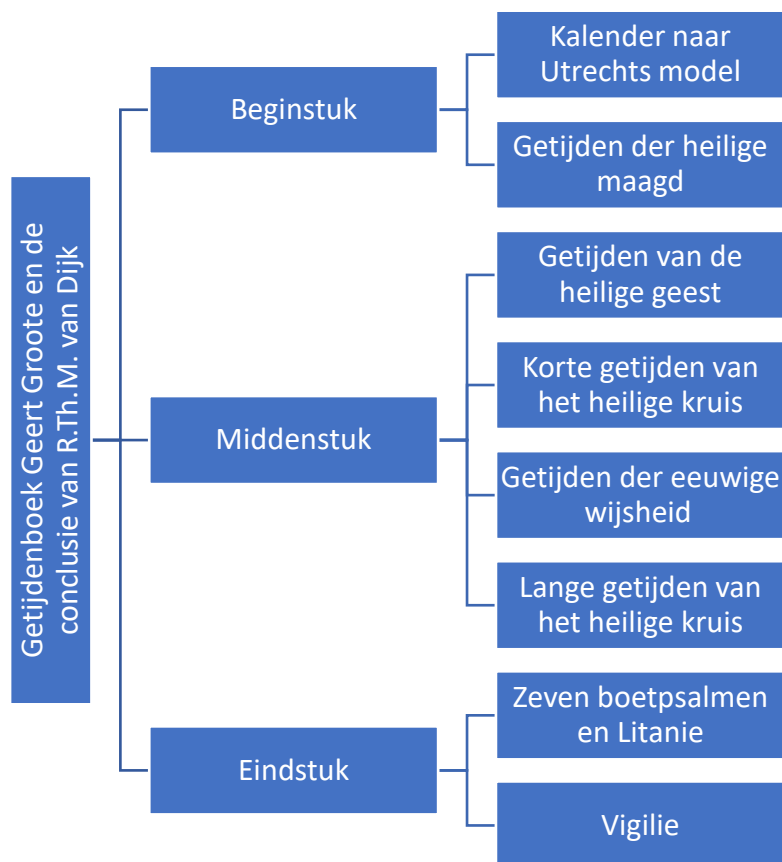
⁸² Van Dijk, 224.

de *Getijden van alle heiligen* komen volgens Van Dijk, tegen de stelling van zijn hypothese in, zeer weinig voor.⁸³

In paragraaf 3.1. worden de getijdenboeken van Selwerd en Thesinge op inhoud en samenstelling vergeleken met het getijdenboek van Geert Groote. Hierbij wordt de samenstelling van de Thesinger- en Selwerder getijdenboeken tevens vergeleken met de resultaten van de analyse van Van Dijk. Dit wordt gedaan aan de hand van figuren die de samenstelling van het getijdenboek tonen. In de lopende tekst zijn louter de verkorte versies van de figuren over de inhoud en samenstelling van de getijdenboeken opgenomen. De uitgebreide versies van de figuren zijn in bijlage 2 te vinden. In paragraaf 3.2. worden de samenhangende kenmerken van de getijdenboeken besproken. In dit hoofdstuk worden de volgende getijdenboeken uit Thesinge en Selwerd middels de filologische methode van Van Dijk geanalyseerd:

Getijdenboek	Locatie	Ontstaansperiode	Aantal Folio's	Kopiïste	Opdrachtgeefster
Selwerd, XV.05560	Amsterdam, UB	1470-1490	182	Mogelijk weggeradeerd	X
Selwerd Hs. Add. 280	Groningen, UB	1470-1490	180	Duidelijk weggeradeerd	‘Juffer Gertruet’
Selwerd Mscr.Dresd.M.291	Dresden, Sächsische Landesbibliothek	1501 - 1533	334	Ghese ten Broecke	‘Zuster Anna’
Thesinge Hs. 2636	Gent, UB	1527	176	Stine Dutmers	‘Juffer Clara’
Thesinge Hs. 274	Groningen, UB	1515-1518	224	S.D. (initialen)	X
Thesinge Thott Ms. octavo 131	Kopenhagen, KB	1529	232	Stine Dutmers	Franciscaanse zuster

⁸³ Van Dijk, 225-228.

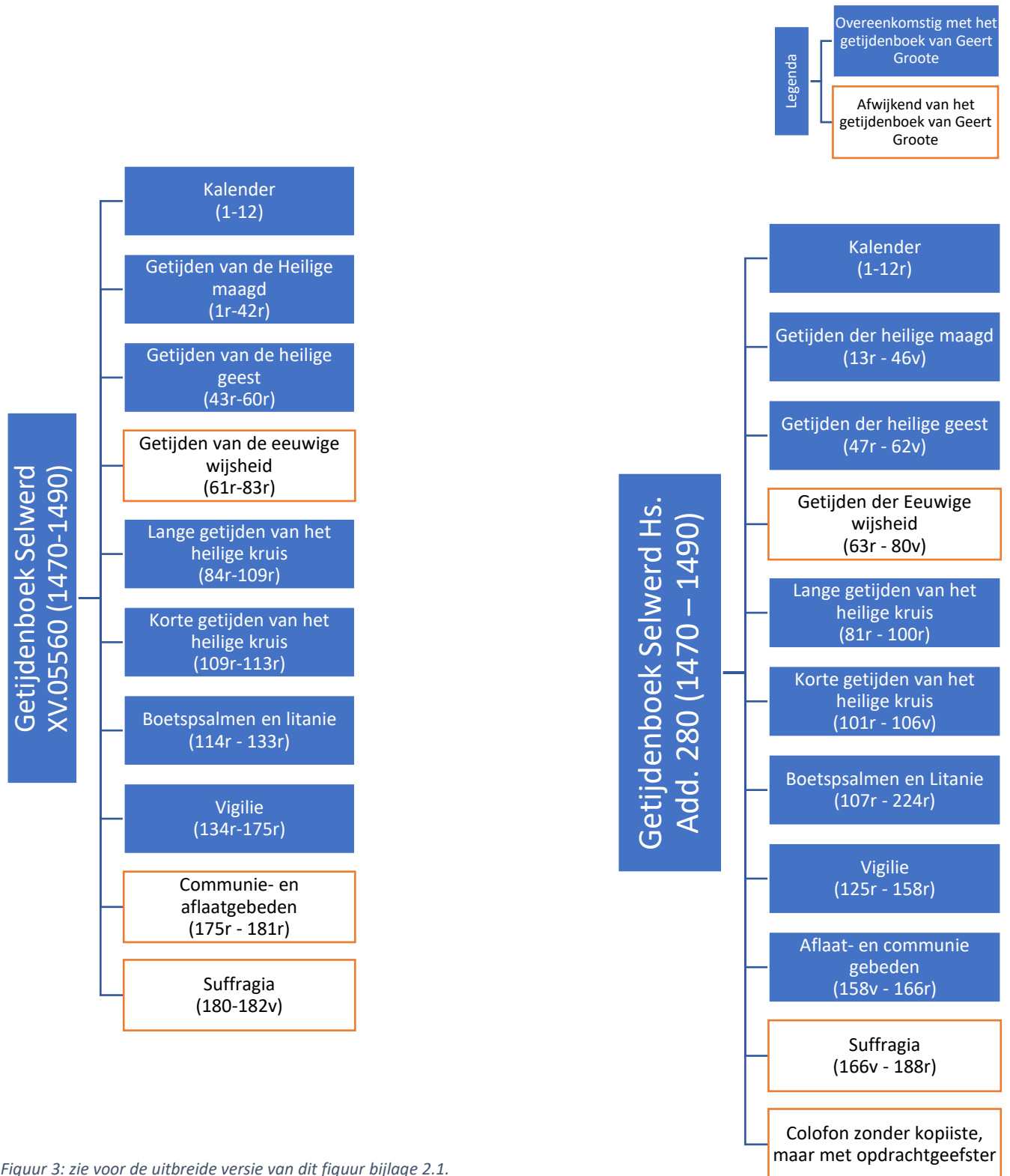

Figuur 2: Het getijdenboek van Geert Groote samengevoegd met de conclusie die Van Dijk maakte op basis van een analyse van een groot aantal getijdenboeken. Hij stelt dat er een vaste volgorde was in het begin en einde van het getijdenboek met echter een variabel midden.

3.1 Analyse van de getijdenboeken van Selwerd en Thesinge

Eerst worden, aan de hand van figuur 3 en 4, de getijdenboeken uit Selwerd geanalyseerd. Getijdenboek Hs. Add. 280 en getijdenboek XV.05560, beide uit de periode 1470-1490, lijken erg op het getijdenboek van Geert Groote. Beide getijdenboeken beginnen met de kalender, vervolgens de *Getijden der heilige maagd*, *Getijden der heilige geest*, *Getijden der eeuwige wijsheid*, *Lange* en *korte kruisgetijden*, de *Zeven boetpsalmen*, *Litanie* en de *Vigilie*. Figuur 3 (XV.05560) en 4 (Hs. Add. 280) uit Selwerd vertonen vrijwel geheel dezelfde volgorde en samenstelling ten opzichte van elkaar. Deze getijdenboeken tonen tevens veel overeenkomsten met figuur 2 (conclusie van Van Dijk). Opvallend is dat de *Getijden der eeuwige wijsheid* direct na de *Getijden der heilige geest* geplaatst zijn. De mystieke tekst van Heinrich Seuse is voorafgaand aan de lange kruisgetijden geplaatst: ofwel de eenwording met het goddelijke gaat in deze getijdenboeken vooraf aan de fysieke gelijkstelling met Christus. Tevens bevat het

getijdenboek Hs. 280 een colofon waarin de opdrachtgeefster van het getijdenboek genoemd wordt. De naam van de kopiïste en de naam van het klooster ontbreken. Getijdenboek XV.05560 bevat geen colofon.

Figuur 3: zie voor de uitgebreide versie van dit figuur bijlage 2.1.

Figuur 4: Zie voor de uitgebreide versie van dit figuur bijlage 2.2.

Het Selwerder getijdenboek Mscr.Dresd.M.291 (1501-1533) is op geen enkele manier als een kopie van het exemplaar van Geert Groote te bestempelen. Afgaande op figuur 5 worden de getijden van Groote niet gevolgd. Mscr.Dresd.M.291 valt dan ook eerder te bestempelen als een gebedenboek, omdat er niet expliciet gebruik gemaakt wordt van getijden. Uit het colofon blijkt dat het werd vervaardigd door de non Ghese Ten Broeck. Op decoratief gebied is dit getijden- en gebedenboek tevens opvallend. Er zijn drie miniaturen te vinden, waarvan afbeelding 4, er één is. Met grote waarschijnlijkheid hebben er meer miniaturen in het boek gestaan. Op inhoudelijk gebied toont het gebeden- en getijdenboek een complexe samenstelling aan gebeden die allen een duidelijk devotioneel karakter hebben. Damen schreef ruim veertig jaar geleden al dat de non “zeker met haar fantasie gewerkt heeft.”⁸⁴ Het getijdenboek- en gebedenboek is overigens geschreven voor een andere zuster, vermoedelijk ook uit een Benedictijnerklooster.

Wat meteen opvalt is dat er in verhouding tot de andere getijdenboeken extreem veel aandacht voor de Mariaverering is en dat het woord ‘devotie’ bij naam genoemd wordt:

“O Maria, dit Aue Maria offere ick dy in ghedencknisse der devocien ende dancberheit ... O Maria, dit Aue Maria offere ick dy in ghedencknisse der mynnentliker opneminghe ten hillighen sacramente toe gaen myt gheesteliker vrouden ende ynwendigher devocien.”⁸⁵

Alhoewel de getijden van Groote niet gekopieerd zijn, is de invulling van het getijden- en gebedenboek hetzelfde: er is veel aandacht voor de heilige maagd en voor de kruisweg.⁸⁶ Het boek bevat tevens een colofon waarin Ghese ten Broecke zowel zichzelf, het klooster als de opdrachtgeefster noemt. Ghese ten Broecke schrijft dat ze het boek schreef: ‘voor den devote zuster Anna Tijsinger’.⁸⁷ Het gebeden- en getijdenboek ademt de innigheid van de Moderne Devotie uit, alhoewel de getijden van Geert Groote niet gevolgd worden. In het gebedenboek zijn tevens de honderd artikelen van Heinrich Seuse, bekend van de *Getijden der eeuwige wijsheid*, te vinden (zie bijlage 2.3.). Ook bestaat een aanzienlijk deel van het getijdenboek uit communiegebeden. De aflaatgebeden zijn door het getijdenboek heen gevlochten.

Het centraal staan van Maria en andere heiligen in het gebedenboek van Ghese ten Broecke kan gezien worden als overeenkomstig aan de aandacht voor vrouwelijke heiligen in

⁸⁴ Damen, 92-93.

⁸⁵ Dresden, SL, Mscr.Dresd. M.291(1501-1533), 86v.

⁸⁶ Zie hiervoor Mscr.Dresd. M.291: 88v, 94v-118v

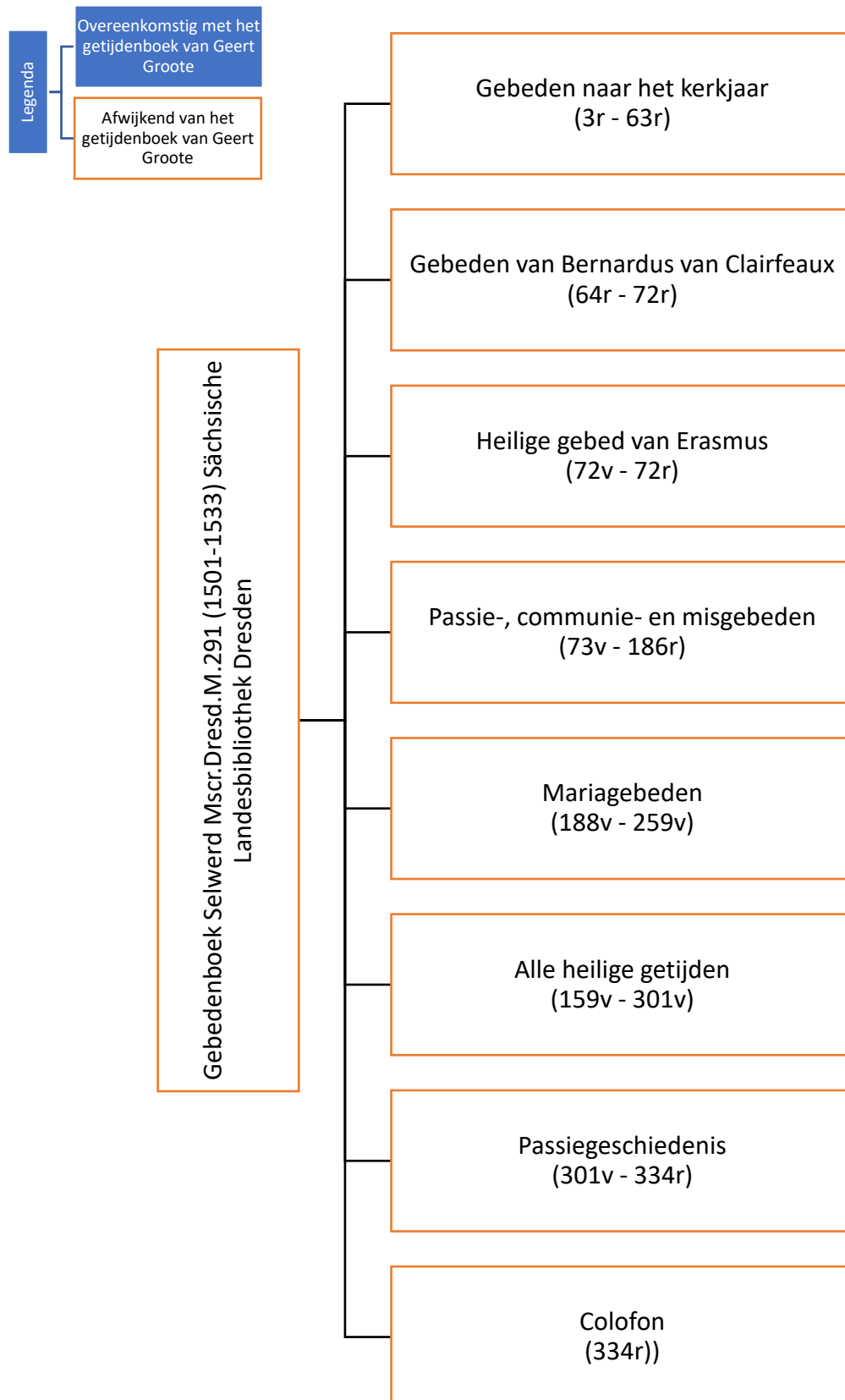
⁸⁷ Dresden, SL, Mscr.Dresd.M.291, 334r.

de overige getijdenboeken. Bij Ghese Ten Broecke spelen Maria, Sint Anna en andere vrouwelijke heiligen en martelaren een rol, vaak ook expliciet als vrouwelijk bestempeld.⁸⁸ Dit gebeden- en getijdenboek werd geschreven door een vrouw en voor een vrouw. Vooral Sint Anna, moeder van Maria, beschermheilige voor ongehuwde vrouwen, huisvrouwen, werkende vrouwen en vrouwen die een kind krijgen, komt meerdere keren voor in het gebeden. Naast Sint Anna keren ook Sint Barbara, Sint Clara en Sint Katharina een aantal keren terug. Tevens de Mariagebeden nemen een groot deel van het boek in beslag.

Afbeelding 4: De heilige maagd Maria met Jezus in het getijdenboek dat vervaardigd werd door Ghese ten Broecke. (Getijdenboek Selwerd Mscr.Dresd.M.291 (1501-1533, SL. Dresden)

⁸⁸ Zie hiervoor: Dresden, SL, Mscr.Dresd. M.291 (501-1533), f.259v-270v en f.290r – 294v

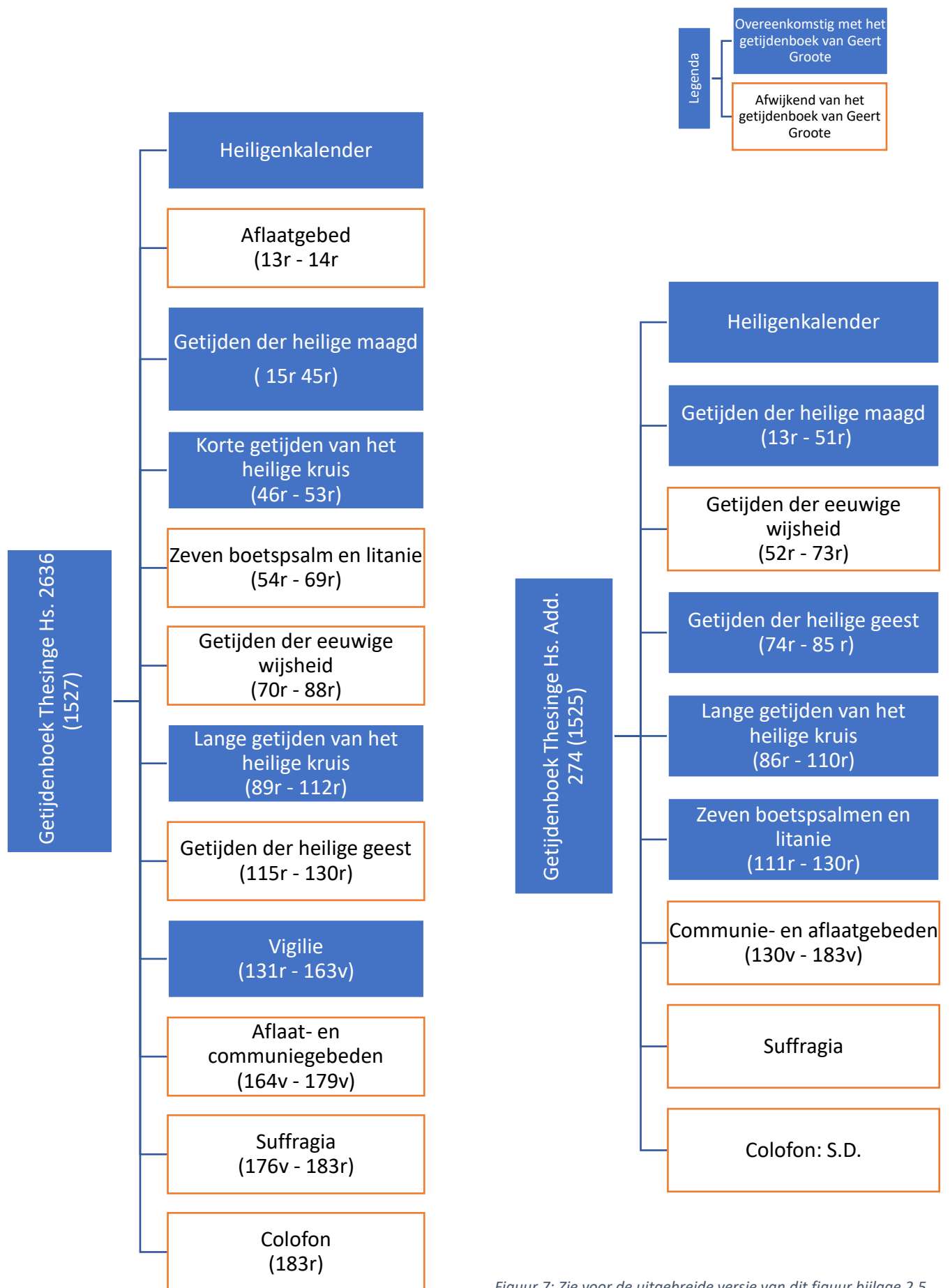

Figuur 5: Zie voor de uitgebreide versie van dit figuur bijlage 2.3.

De Thesinger getijdenboeken stammen uit een latere periode, respectievelijk 1515, 1527 en 1529. Uit figuur 7 blijkt dat in getijdenboek Hs. 274 tevens de *Getijden der eeuwige wijsheid* aan het begin van het getijdenboek zijn geplaatst. Dit keer direct na de getijden van de heilige maagd. De korte kruisgetijden en de *Vigilie* zijn niet in het getijdenboek te vinden. Er is des te meer aandacht voor de boetedoening en de communie- en de aflaatgebeden. Wanneer gekeken wordt naar figuur 6 van het getijdenboek Hs. 2636 gaat de voorbarige conclusie van de vooraanstaande eeuwige wijsheid niet geheel op. Uit dit figuur blijkt dat de *Getijden der eeuwige wijsheid* verschijnen na de getijden van de heilige maagd, korte kruisgetijden, de boetpsalmen en het litanie. De conclusie van Van Dijk dat de boetpsalmen, het litanie en de *Vigilie* altijd het einde van het getijdenboek vormen, gaat hier tevens niet op. De *Getijden der eeuwige wijsheid* zijn in dit getijdenboek echter wel de enige getijden waarbij een menselijk figuur wordt afgebeeld: een vrouwenfiguur dat op afbeelding 6 te zien is. Ze zijn daarnaast het meest uitgebreid versierd. Ook in dit getijdenboek nemen de communie en aflaatgebeden een substantieel deel van het geheel in. Alhoewel ze na de getijden van Geert Groote geplaatst zijn, nemen ze minsten een kwart van het geheel in. Het getijdenboek Hs. 2636 begint zelfs met een aflaatgebed, zoals op afbeelding 5 te zien is.

Afbeelding 5: Figuur 10: Na de kalender de eerste tekst in het getijdenboek. Een IHS teken waarna een aflaatgebed volgt. Gent, UB, Hs. 2636 folio 13r

Figuur 6: Zie voor de uitgebreide versie van dit figuur bijlage 2.4

Figuur 7: Zie voor de uitgebreide versie van dit figuur bijlage 2.5.

Afbeelding 6: de prachtige versieringen bij het begin van de Getijden der eeuwige wijsheid. Rechts naast de tekst is een vrouw afgebeeld. Gent, UB, HS. 2636 folio 70r.

Het Thesinger getijdenboek Thott Ms. octavo 131 (1529) dat zich tot op heden in Kopenhagen bevindt, is niet samengesteld naar het getijdenboek van Groote. Het getijdenboek bevat tevens een colofon waarin bekend wordt dat het getijdenboek geschreven werd door Stine Dutmers. Het getijdenboek werd vervaardigd voor een Franciscaanse zuster.⁸⁹ Het is onduidelijk wie deze zuster was. Het is echter wel vermoedelijk dat het om een Franciscaanse zuster van 't Olde Convent in de stad Groningen ging. Dit Franciscanessen klooster ging in 1401 over tot de derde orde van de tertiariissen: een lekenorde die onder grote invloed van de Moderne Devotie stond.⁹⁰ In het Franciscaanse getijdenboek zijn de gebeden geordend naar het kalenderjaar. Ze volgen dan ook niet de structuur van Groote's getijdenboek.

Het gaat om een persoonlijke kalender die naar de voorkeur van de Franciscaanse zuster is geordend. Aangezien het hier om louter afzonderlijke gebeden gaat, specifiek om Franciscaanse gebeden geordend naar het kerkjaar is het niet passend om dit in een model te verwerken.⁹¹ Het getijdenboek toont echter wel degelijk de innigheid van de Moderne Devotie: er zijn gebeden op het lijden van Christus, de vijf wonden van Christus, het lichaam van Christus en heilige kruisgebeden. Tevens bevat dit getijdenboek eveneens vele gebeden die uitgaan naar de heilige maagd en naar andere vrouwelijke heiligen. Er zijn twee uitgebreide gebeden voor Sint Barbara.⁹² De Franciscaanse identiteit van dit getijdenboek kan gevonden worden in de speciale gebeden voor de 'Heilige vader Franciscus'.⁹³ Het is echter opvallend dat ook dit getijdenboek communie- en aflaatgebeden bevat. Vanaf folio 136 tot 144r zijn er uitgebreide communiegebeden. De aflaatgebeden zijn door het gehele boek heen te vinden, maar vooral ook aan het einde. In de volgende proloog maakt Stine Dutmers het doel van het aflaatgebed duidelijk: "Ende soe wel dat eens leset die verient tachtentich dusent iaer aflates doetliker sunden ende wederlange der verlorene tyt ende de pawes bonifacius die achtende heuet al den ghenen verlent die rouwe hebben van hoeren sunden ende ware bicht spreken."⁹⁴ Ofwel degene die het gebed spreken verliezen tachtigduizend jaar van hun zonden: ze moeten de ware biecht spreken.

⁸⁹ Erik Drigsdahl, "Thott 131 8° Dutch Franciscan Prayerbook 1529," *Manuscripts.org.uk* (1993), bezocht op: 16 juni 2019. <http://manuscripts.org.uk/chd.dk/thott/thott131.html>

⁹⁰ Hildo van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht: Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie* (Hilversum: uitgeverij Verloren, 2006), 83-84.

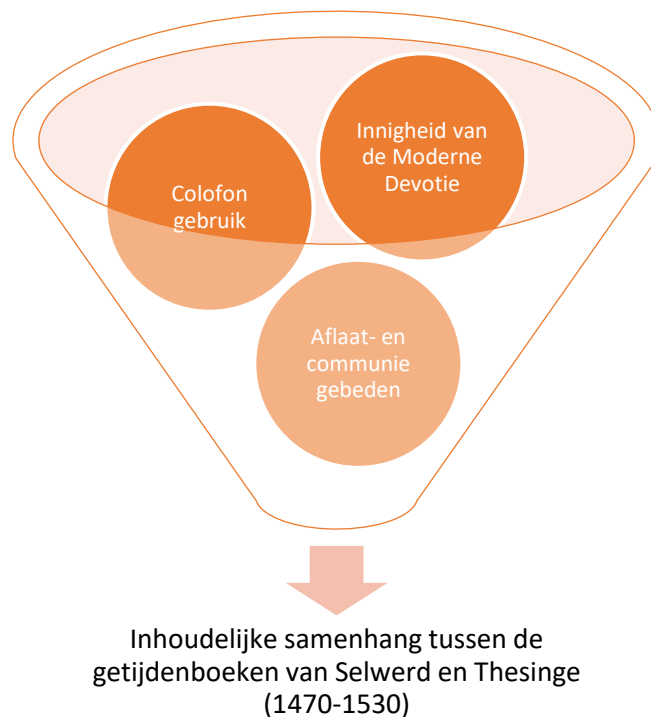
⁹¹ Zie voor een uitgebreide foliobeschrijving de analyse van Erik Drigsdahl (1993).

⁹² KB Kopenhagen, Thott Ms. octavo 131, Getijdenboek Thesinge (1529) F.218 en f.225

⁹³ KB Kopenhagen, f. 200

⁹⁴ KB Kopenhagen, f. 230.

3.2. Samenhang tussen de getijdenboeken uit Selwerd en Thesinge

Figuur 8: de samenhangende componenten van de Thesinger- en Selwerder getijdenboeken.

Wat met zekerheid over de getijdenboeken uit Selwerd en Thesinge gezegd kan worden, is dat ze vele overeenkomsten vertonen met het getijdenboek van Groote. Ze bouwen voort op de getijden van Geert Groote en daarmee op de innigheid van de belevingswereld van de Moderne Devotie. Getijdenboeken XV.05560, Hs. Add. 280, Hs. 2636, en Hs. 274 volgen de getijden van Groote en daarmee de innigheid van de Moderne Devotie. Opmerkelijk is dat de twee getijdenboeken uit Selwerd XV.05560 (1470-1490) en Hs. Add. 280 (1470 – 1490) dezelfde volgorde tonen: de prominente plaatsing van de *Getijden der eeuwige wijsheid* wijkt af van het exemplaar van Groote. Ook in het getijdenboek Hs. Add. 274 worden de *Getijden der eeuwige wijsheid* vooraan geplaatst in vergelijking met het getijdenboek van Geert Groote en de resultaten van Van Dijk. Het andere getijdenboek Hs. 2636 (1527) uit Thesinge past echter niet binnen dit plaatje. Het door Ghese ten Broecke geschreven gebeden- en getijdenboek en het getijdenboek dat zich tot op heden in Kopenhagen bevinden, wijken af van het exemplaar van Groote, maar tonen op vele manieren de innigheid die kenmerkend was voor de Moderne Devotie.

De samenhang tussen de getijdenboeken is tevens te vinden in het feit dat de

getijdenboeken een colofon bevatten. Louter in het getijdenboek Selwerd XV.05560 is geen colofon te vinden. Een colofon kan als volgt gedefinieerd worden: “the colophon is the note usually added at the end of the text that contains details of its production.”⁹⁵ Het Selwerder getijdenboek XV.05560, dat geen colofon bevat, is samen met getijdenboek Hs. Add. 280 (1470 – 1490) één van de eerste getijdenboeken uit Selwerd en Thesinge. Getijdenboek Hs. 280 uit Selwerd bevat echter wel een colofon: maar hierin wordt louter de opdrachtgeefster vermeld. De getijdenboeken vanaf 1500, gekopieerd door Stine Dutmers (Thesinge) en Ghese Ten Broecke (Selwerd) bevatten een colofon waarin zowel de opdrachtgeefster als de naam van het klooster en de kopiïste bekendgemaakt worden.

Alhoewel het colofon geen vreemd fenomeen is in Middelnederlandse liturgische werken, valt het gebruik in de Thesinger- en Selwerder getijdenboeken als opmerkingswaardig te bestempelen. Dit wordt duidelijk als naar de masterscriptie *Colofonconventies in middeleeuwse handschriften uit vrouwenklooster in de Nederlanden* van Inge van Luijteraar gekeken wordt. Luijteraar analyseerde voor haar scriptie honderden liturgische werken afkomstig uit laatmiddeleeuwse Nederlandse vrouwenkloosters op colofonconventies. Één van haar conclusies was de volgende: getijden- gebedenboeken bevatten vrijwel nooit een colofon.⁹⁶ In haar onderzoek zijn echter drie uitzonderingen op de regel te vinden: de getijdenboeken uit Selwerd, waaronder die van Ghese ten Broecke, die wel degelijk een colofon bevatten.⁹⁷ Alhoewel het hier dus om getijdenboeken ging, waarin het colofon niet gebruikelijk was, kozen de zusters uit Thesinge en Selwerd er vanaf 1500 dus voor om een colofon toe te voegen.

Een ander kenmerk dat de getijdenboeken van Thesinge en Selwerd met elkaar delen, is de toevoeging van de aflaat- en communiegebeden. Deze gebeden komen in de analyse en conclusie van Van Dijk niet naar voren. De communiegebeden richten zich zeer duidelijk op het heilige sacrament: er zijn gebeden die voorafgaand aan het heilige sacrament, gedurende het sacrament en na het sacrament gebeden moeten worden. Het hierna volgende gebed moet voor het sacrament worden uitgesproken:

“Dit lezet als ghi gaet toe den altaer om dat sacrament te onfanghe. Here ihu rpe des leuendighen ghodes sone ic bin niet weerdich dattu comest in myn arme sundighe licham maer allene spreek

⁹⁵ Melissa Moreton, “Pious Voices: Nun-Scribes and the Language of Colophons in Late Medieval and Renaissance Italy,” *Essays in Medieval Studies* 29 (2013), 43.

⁹⁶ Inge van Luijteraar, “Colofonconventies in middeleeuwse handschriften uit vrouwenkloosters in de Nederlanden,” (Masterscriptie Nederlandse Letterkunde, Radboud Universiteit Nijmegen, 2015), 181.

⁹⁷ Het gaat om de getijdenboeken Hs. 11172 (Brussel, KB) en GSS: 344 (Pommersfelden). Zie: Inge van Luijteraar, “Colofonconventies in middeleeuwse handschriften uit vrouwenkloosters in de Nederlanden” (Masterscriptie Nederlandse Letterkunde, Radboud Universiteit Nijmegen, 2015), 145.

een woert zoe wort mine ziele ghesunt.”⁹⁸

De lezer stelt zich niet waardig om het lichaam van Christus tot zich te nemen, ofwel de hostie te eten. Het gaat hier over de hostie die voor de middeleeuwse christen een geneeskrachtige werking in zich droeg: de hostie veranderde gedurende de eucharistie in het lichaam van Christus. Het eten van het brood zou zowel het lichaam als de ziel genezen.⁹⁹ Het bloed, dat tevens centraal staat in de communiegebeden, droeg een meer reinigende werking: “Here ick ontfanghe dijn hillige lichame toe eenre spizen mijnre zielen here ick ontfanghe dijn bloet wassinghe al mijnre sunden.”¹⁰⁰ Het gaat om de combinatie van de geneeskrachtige hostie en het reinigende sacrament: “Dattu mij gauest eenre spizen en dijn ghebendicte bloet toe ene trooste mijne zielen”¹⁰¹ Het bloed en lichaam van Christus, in de vorm van de hostie en de wijn, waren een troost voor de ziel.

Het sacrament komt tot leven in de teksten. Bloed werd in de middeleeuwen niet op een metaforische wijze beschouwd maar op een zeer directe wijze, waarin het bloed direct gekoppeld werd aan Christus. Het sacrament in de eucharistie werd als meest devotionele en spirituele handeling beschouwd. Stilstaan bij het lijden van Christus, het mediteren op zijn wonden en bloed, was een populaire methode tot devotie. De eucharistie stond in de veertiende-eeuwse kerk ver af van de toeschouwers. Louter de priester of bisschop at het brood en dronk de wijn.¹⁰² De vrouwen voor wie de getijdenboeken werden geschreven en de zusters die getijdenboeken kopieerden hadden geen materiële toegang tot het sacrament.¹⁰³ Middels de communiegebeden in het Middelnederlandse getijdenboek kwam de eucharistie ofwel het sacrament in innerlijke vorm naar de lezer toe. Het kan echter tevens zo zijn dat het Middelnederlandse getijdenboek door de lezeres werd meegenomen naar de eucharistie om een vertaling van de Latijnse gebeden bij de hand te hebben.

De aflaatgebeden zijn te beschouwen als de biecht in de katholieke kerk: vergeving en kwijtschelding van de schulden en zonden die de lezer(es) met zich meedraagt.¹⁰⁴ Degene die

⁹⁸ Amsterdam, Vrije Universiteit UB, XV.05560, getijdenboek Selwerd, 176r. Zie de figuren voor de folionummers van de aflaat- en communiegebeden in de andere getijdenboeken.

⁹⁹ Miri Rubin, *Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 28-29.

¹⁰⁰ Amsterdam, Vrije Universiteit UB, XV.05560, getijdenboek Selwerd, 176r.

¹⁰¹ Amsterdam, Vrije Universiteit UB, XV.05560, getijdenboek Selwerd, 177r.

¹⁰² Jack Hartnell, *Medieval Bodies : Life, Death and Art in the Middle Age* (London: Profile Books Ltd, 2018), 170-174.

¹⁰³ Gary Macy, 'Theology of the Eucharist in the middle ages' in *A Companion to the Eucharist in the Middle Ages*, ed Ian Christopher Levy en Gary Macy (Leiden: Brill, 2012), 309.

¹⁰⁴ Kathryn M. Rudy, *Rubrics, Images and Indulgences in Late Medieval Netherlandish Manuscripts* (Leiden, Netherlands: Brill, 2017), 33.

het volgende gebed op een ‘innige’ wijze spreken, verdienen volgens paus Johannes drieduizend jaar aflaten: “O alre hillichste siele godes, hillighe my, o ghebenedide ende gloriose licham Christi, in dijen wille soe bewaer my, O alre dierbaerste bloet ihesu criste, maeck my ghesont.”¹⁰⁵ Het lichaam en het bloed van Christus maken degene die het gebed uitspreekt gezond. De aflaatgebeden werden gebeden om tot verinnerlijking te komen en daarmee tot kwijtschelding van zondes te komen.¹⁰⁶ Deze gebeden zijn dan ook niet te vergelijken met de aflaten waar Luther zich in 1517 tegen zou verzetten. De aflaatgebeden moesten op een ‘innige’ wijze gebeden worden: het ging niet om afkoping van de zondes maar om de zuiverende werking van de innigheid. In dit opzicht kan tevens gesproken worden van reinigende en geneeskrachtige werking.

¹⁰⁵ Amsterdam, Vrije Universiteit UB, XV.05560., Getijdenboek Selwerd, 177v-178r.

¹⁰⁶ Rudy, 50-51.

Hoofdstuk 4

De rol van de ontstaanscontext

Uit het vorige hoofdstuk werd duidelijk dat de getijdenboeken uit Thesinge en Selwerd de ‘innigheid’ van de Moderne Devotie tonen: ze zijn ofwel samengesteld uit de geneeskrachtige getijden van Geert Groote ofwel uit andere devotionele gebeden. Daarnaast bevatten vijf van de zes behandelde getijdenboeken een colofon, waaruit blijkt dat het om vrouwelijke kopiïstes en opdrachtgevers ging. Tevens is er een samenhang te vinden in de communie- en aflaatgebeden die aan de getijdenboeken zijn toegevoegd. De stelling dat er een inhoudelijke samenhang bestaat tussen de getijdenboeken van Selwerd en Thesinge is daarmee gefundeerd. Wat nog rest is het geven van een interpretatie van deze inhoudelijke samenhang. In dit onderzoek wordt gesteld dat de ontstaanscontext van de getijdenboeken bepalend is geweest voor de inhoudelijke samenhang. Er worden twee theoretische interpretaties gebruikt om de inhoudelijke samenhang vanuit de ontstaanscontext van de getijdenboeken te verklaren. Enerzijds is er een interpretatie die zich richt op de invloed van de Selwerder- en Thesinger kopiïstes op de inhoudelijke samenhang van de getijdenboeken. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van het artikel *Pious Voices: Nun-Scribes and the Language of Colophons in Late Medieval and Renaissance Italy* van Melissa Moreton over het colofongebruik in laatmiddeleeuwse vrouwenkloosters.¹⁰⁷ Anderzijds wordt de samenhang geïnterpreteerd als het resultaat van de opdrachtgeefsters van de getijdenboeken. Deze interpretatie is gebaseerd op het boek *Piety in pieces: how medieval readers customized their manuscripts* van Kathryn M. Rudy. Hierin stelt Rudy dat laatmiddeleeuwse opdrachtgeefsters veel invloed hadden op de inhoud en samenstelling van religieuze manuscripten.¹⁰⁸

4.1. De invloed van de kopiïstes

Om de inhoudelijke samenhang als een resultaat van de ontstaanscontext te interpreteren, moet eerst de invloed van de kopiïstes op de inhoud en samenstelling van de getijdenboeken in beschouwing worden genomen. Hiervoor wordt deels teruggevallen op het eerste hoofdstuk van dit onderzoek. De getijdenboeken die ons in het heden resten zijn allen afkomstig uit de bloeitijd van de congregatie van Bursfeld.¹⁰⁹ Het Benedictijnerklooster Selwerd sloot zich in 1469 aan

¹⁰⁷ Melissa Moreton, “Pious Voices: Nun-Scribes and the Language of Colophons in Late Medieval and Renaissance Italy,” *Essays in Medieval Studies* 29 (2013).

¹⁰⁸ Kathryn M. Rudy, *Piety in Pieces: How Medieval Readers Customized Their Manuscripts* (Open Book Publishers, 2016), 327–338.

¹⁰⁹ Wat betreft Thesinge 1525 - 1529. Wat betreft Selwerd 1470-1505.

bij Bursfeld.¹¹⁰ De eerste bekende getijdenboeken, namelijk Hs. Add. 280 en XV.05560 stammen uit de periode 1470-1490: net nadat Selwerd zich bij Bursfeld had aangesloten. Met hoge waarschijnlijkheid kan gesteld worden dat Bursfeld, het broeicentrum van de Benedictijnse variant op de Moderne Devotie, de stimulans voor de getijdenboekenproductie is geweest. De innerlijke belevingswereld van de Moderne Devotie werd via de Lectionaria aan de zusters overgebracht. Deze dikke boekwerken stonden vol met gebeden die door het generale kapittel van Bursfeld werden aanbevolen: gebeden en getijden onder invloed van de Moderne Devotie.¹¹¹ Zoals in hoofdstuk één aan bod kwam, was er sprake van een nauw contact tussen Selwerd en Thesinge. Jos Hermans stelt dat er tevens sprake was van boeken uitleen.¹¹² Afgaande op het feit dat in Selwerd veel door de Congregatie van Bursfeld aanbevolen literatuur gelezen en gekopieerd werd, kan gesteld worden dat dit ook uitwerking op Thesinge gehad moet hebben.

De hoge autonomie van de Benedictijner kloostergemeenschappen maakte de invloed van de Moderne Devotie op de kloosters mogelijk: juist deze traditionele, oude, Benedictijnerkloosters gingen in de omgeving van Groningen getijdenboeken produceren. Het vervaardigen van liturgische werken werd binnen de Benedictijner gemeenschappen onder invloed van Bursfeld gezien als een wijze waarin de vrouwelijke kloosterbewoners de ‘innigheid’ van de Moderne Devotie konden vinden. De boekenproductie was dan ook eerder een geneeskrachtig middel dat gepaard ging met innigheid dan louter een middel om in levensonderhoud te voorzien.¹¹³ Binnen Bursfeld werd gesteld dat de kloosterlingen de gebeden en getijden niet louter moesten lezen, kennen en kopiëren, maar tevens moesten begrijpen en overdenken op een innerlijke wijze.¹¹⁴

Innigheid was echter niet het enige dat de getijdenboeken de zusters brachten en de zusters ondergingen dit niet alleen op een passieve wijze. De historica Melissa Moreton stelt in *Pious Voices: Nun-Scribes and the Language of Colophons in Late Medieval and Renaissance Italy* dat het vervaardigen van liturgische werken voor vrouwen tevens de mogelijkheid tot zelfexpressie bood. In het vervaardigen van religieuze werken konden zusters hun educatie, innigheid en creativiteit uiten, waar het elders in de laatmiddeleeuwse samenleving niet kon. Dit viel samen met een laatmiddeleeuwse ontwikkeling waarin de vrouwelijke

¹¹⁰ Damen, 85-89.

¹¹¹ Damen, 90-91.

¹¹² Jos Hermans, 34.

¹¹³ Jürgen Bärsch, "Liturgy and reform," in *A Companion to Mysticism and Devotion in Northern Germany in the Late Middle Ages*, ed. Elizabeth A. Andersen (Leiden: Brill, 2014), 24-28.

¹¹⁴ Bärsch, 26.

kloosterbewoners veelal goed geschoold waren.¹¹⁵ De getijdenboeken kunnen vanuit dit theoretisch kader bestempeld worden als een wijze van zelfexpressie: de samenstelling van de getijden kan daarmee geïnterpreteerd worden als onder invloed staande van de devotie van de kopiërende zuster. Ook verschillen tussen het getijdenboek van Geert Groote en de getijdenboeken van Selwerd en Thesinge kunnen deels op deze wijze geïnterpreteerd worden. De zuster Ghese ten Broecke heeft het getijden- en gebedenboek Mscr.Dres.M291. naar eigen invulling samengesteld, waarin ze haar creativiteit en devotie kon uiten. De prominente plaatsing van de *Getijden der eeuwige wijsheid* in de getijdenboeken Hs. 274, Selwerd XV.05560 en Hs. Add. 280 kan tevens op deze manier geïnterpreteerd worden. De getijden en gebeden moesten onder invloed van Bursfeld niet louter gekopieerd maar ook begrepen worden: dit kan de zusters in het kopiëren van de getijdenboeken beïnvloed hebben.

Het colofon, dat tot nog toe niet voldoende belicht is in deze scriptie, was volgens Moreton de belangrijkste uitingwijze voor de devotie en zelfidentificatie van zusters. Devotie en zelfidentificatie liepen dan ook in elkaar over.¹¹⁶ Moreton stelt dat in de vijftiende eeuw een ontwikkeling gaande was waarin zusters uit traditionele kloosters zichzelf steeds duidelijker in religieuze werken openbaarden. Waar het in eerdere eeuwen ging om ‘onwaardige’ en ‘zondige’ zelfidentificatie, of het niet noemen van de eigen naam, veranderde dit in de zestiende eeuw in een zeer duidelijke zelfexpressie.¹¹⁷ Moreton stelt dat het vooral zusters waren, en in veel mindere mate broeders, die zichzelf en hun klooster in liturgische werken bekendmaakten.¹¹⁸

De ontwikkeling die Moreton theoretiseert, kan tevens in de getijdenboeken van Thesinge en Selwerd waargenomen worden. Zoals uit hoofdstuk drie bleek, was het uitzonderlijk dat Middelnederlandse getijden- en gebedenboeken een colofon bevatten. Alhoewel het hier dus om getijdenboeken ging, waarin het colofon niet gebruikelijk was, kozen de zusters uit Thesinge en Selwerd er dus voor om wel degelijk hun eigen naam en de naam van hun klooster te noemen. In de colofons van Selwerd en Thesinge is een soortgelijke ontwikkeling naar een toename in zelfexpressie te ontdekken die Moreton in de Italiaanse getijdenboeken vond. In de oudste getijdenboeken uit Selwerd Hs. 280 (zie afbeelding 10) en XV.05560, maar tevens in de niet behandelde getijdenboeken die Luiteraar uit Selwerd analyseerde, wordt de naam van de kopiïste niet vermeld, maar de naam van de opdrachtgeefster

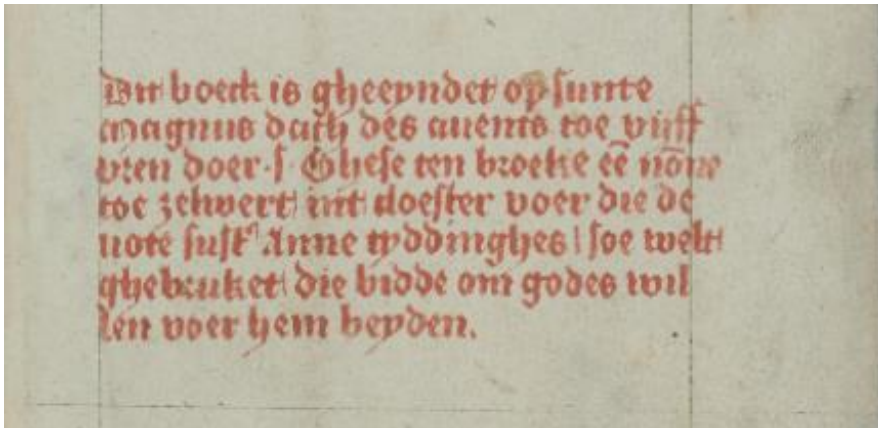
¹¹⁵ Moreton, 55-60.

¹¹⁶ Moreton, 43.

¹¹⁷ Moreton, 43-51.

¹¹⁸ Moreton, 60-61.

wel.¹¹⁹ Bij Ghese Ten Broecke, aan het begin van de zestiende eeuw, zien we echter al wel haar naam en de naam van klooster in het colofon (zie afbeelding 7). De getijdenboeken van Stine Dutmers bevatten een nog uitgebreider en ‘zelfexpressiever’ colofon. Het colofon bood de zusters de mogelijkheid zichzelf te koppelen aan de innigheid van de Moderne Devotie en daar hun eigen stempel, in de vorm van hun naam en klooster, op te drukken.¹²⁰

Afbeelding 7: Het colofon (334r) van Mscr.Dresd.M.291 (SL, Dresden): “Dit boeck is gheeyndet op sunte Magnus dach des auents toe viiff vren doer suster Ghese ten Broeke, een nonne toe Zelwert int cloester, voer die deuote suster Anne Tyddinghes. Soe welt gebruket, die bidde om godes willen voer hem beyden.”

In het colofon wordt in letterlijke zin de ontstaanscontext van de getijdenboeken bekend gemaakt. Stine Dutmers uit Thesinge liet in drie getijdenboeken haar eigen identiteit achter.¹²¹ Het colofon straalt tevens in het heden nog een enorme kracht uit. Betreffende het getijdenboek Hs. 2636 (1527) resulteerde deze identificerende kracht van het colofon in een tragische geschiedenis. In 2008 werd het getijdenboek uit de universiteitsbibliotheek van Gent gestolen. Het colofon van Stine Dutmers, beschouwd als het kenmerk dat wees op de ontstaanscontext van het boek, werd weggeradeerd om het getijdenboek on-identificeerbaar te maken. Doorverkoop was namelijk alleen mogelijk als de herkomst van het getijdenboek onbekend was.¹²² Het getijdenboek is nu terug in Gent, maar zonder het colofon dat enkel en alleen nog

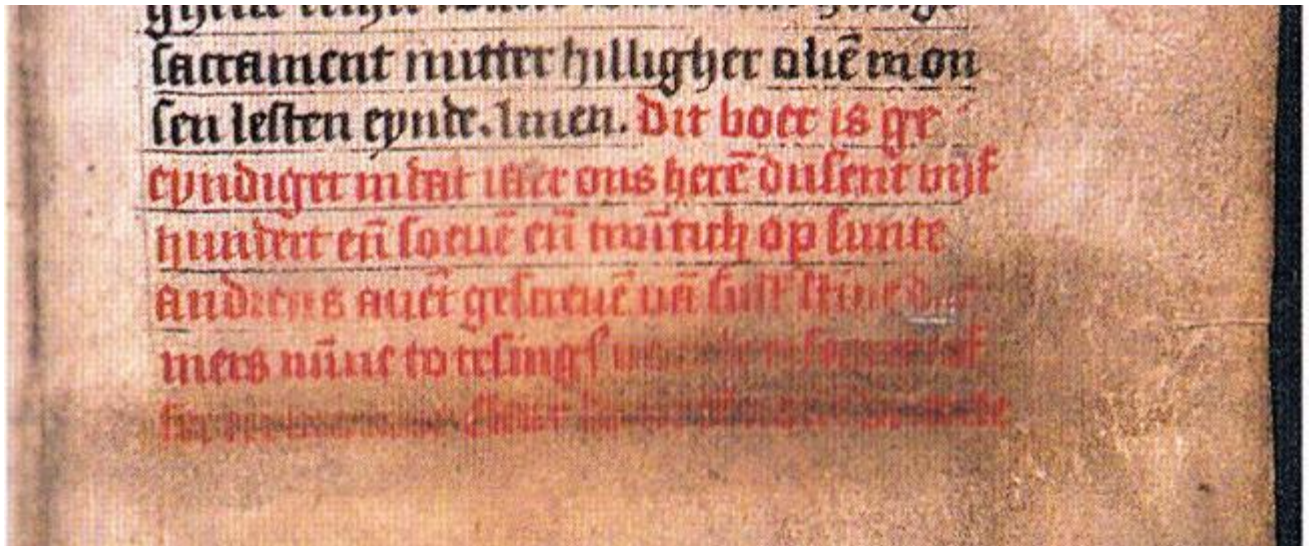
¹¹⁹ Het gaat om de getijdenboeken Hs. 11172 (Brussel, KB) en GSS: 344 (Pommersfelden). Zie: Inge van Luijteraar, “Colofonconventies in middeleeuwse handschriften uit vrouwenkloosters in de Nederlanden” (Masterscriptie Nederlandse Letterkunde, Radboud Universiteit Nijmegen, 2015), 145.

¹²⁰ Moreton, 62-63.

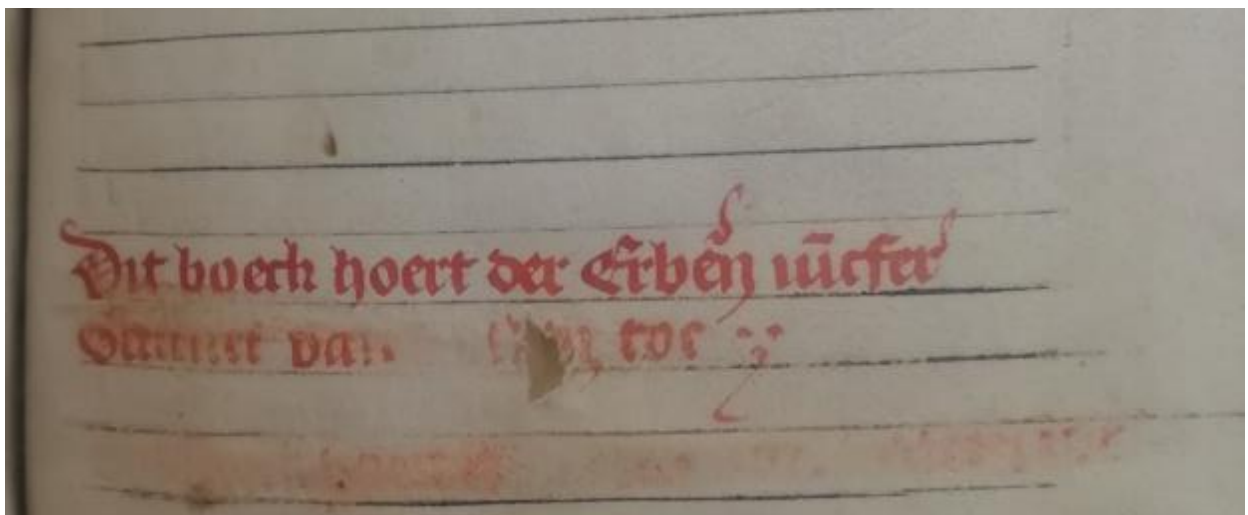
¹²¹ Zie Hs. 2636 (UB, Gent), Hs. 274 (UB, Groningen) en Thott Ms. octavo 131 (KB, Kopenhagen)

¹²² De diefstal en poging tot doorverkoop is nergens duidelijk gearchiveerd of beschreven. Ook de archivariissen in Gent wisten in eerste instantie niet waarom het colofon verdwenen was. Later volgde bericht van de archivaris van de UB te Gent, die gesproken had met professor Derolez. Laatstgenoemde kon zich het voorval nog herinneren. Het in 2008 gestolen getijdenboek werd gepoogd door te verkopen in het veilinghuis Christie’s te Londen. Het getijdenboek werd echter geïdentificeerd en vervolgens teruggestuurd naar Gent. Naast de verwijdering van het colofon was tevens het ex libris vervalst.

op een foto van Hermans (zie afbeelding 9) terug te vinden is: “Dit boec is gheeyndiget in dat iaer ons here dusent viif hondert en soeue en twintich op sunte andreas avit geschreue va sust’ Stine Dietmers nune to teting voor de eersame ioffer en vrouwe Clara.”¹²³ Ze stelt dat zij het boek ‘geschreue’ heeft en poneert hier haar eigen identiteit en haar rol in het vervaardigen van het getijdenboek. Het colofon verbindt de innigheid van de Moderne Devotie met de kopiïste, het klooster en de opdrachtgeefster.

Afbeelding 9: Foto die Jos Hermans van het colofon (183r) van getijdenboek Hs. 2636 te Gent maakte. Louter deze HR-foto, die toevallig nog op de computer van Remi van Schaik stond, rest ons van het colofon waarin Stine Dutmers zichzelf bekendmaakt. Een kleinere, zwart-wit variant van deze foto is te vinden in: Jos M.M. Hermans, *Middeleeuwse handschriften uit Groningse kloosters*, (Groningen: Athena's boekhandel, 1988), 72.

Afbeelding 10: Folionummer 181r van het colofon van het Selwerder getijdenboek Hs. 280 (Groningen, UB). Louter de naam van de opdrachtgeefster is deels zichtbaar: 'Dit boeck hoert der Erben iuncfer Gertruet van [...] toe.'

¹²³ Hermans, 72-73.

4.2. De invloed van de opdrachtgeefster

In het colofon is er tevens aandacht voor de opdrachtgeefster. De samenhang tussen de getijdenboeken kan dan ook niet enkel en alleen worden geïnterpreteerd als een resultaat van de kopiïstes en de kloosteridealen: de opdrachtgeefsters hadden tevens invloed op de inhoud en samenstelling van het getijdenboek. In de omgeving van Selwerd en Thesinge bestond, afgaande op getijdenboeken die ons resten, een vraag naar de devotionele Middelnederlandse getijdenboeken, die de ‘innigheid’ van de Moderne Devotie beschikbaar maakten voor leken. De meeste van de getijdenboeken werden dan ook niet voor de zusters van de kloosters zelf vervaardigd, maar voor opdrachtgeefsters van buiten het klooster. Kathryn Rudy theoretiseert in *Piety in pieces: how Medieval Readers Customized Their Manuscripts* dat de inhoud en samenstelling van laatmiddeleeuwse religieuze manuscripten het resultaat was van de wensen van de opdrachtgever. De religieuze werken bewogen mee met de dynamiek van de laatmiddeleeuwse geloofsbeleving en kunnen volgens Rudy niet als een statisch geheel behandeld worden.¹²⁴

De ‘personalisering’ van de getijdenboeken uit Selwerd en Thesinge is in de volgende aspecten terug te vinden. Ten eerste in het reeds behandelde colofon, waarin de naam van de opdrachtgeefster verwerkt is. De getijdenboeken waren vooral bij laatmiddeleeuwse vrouwen populair. Het getijdenboek van Geert Groote werd in eerste instantie immers ook voor vrouwen geschreven.¹²⁵ Ghese ten Broecke vervaardigde het getijden- en gebedenboek voor de ‘devote suster Anna’.¹²⁶ Het boek voor zuster Anna werd door Ghese Ten Broecke samengesteld met devotionele gebeden waar zuster Anna hoogstwaarschijnlijk expliciet om gevraagd heeft. Er was dus sprake van een interactie tussen de opdrachtgeefster en de kopiïste. Ook de grote aandacht voor de beschermheilige Sint Anna in het getijden- en gebedenboek kan verklaard worden vanuit de wensen van de opdrachtgeefster: de zuster heette immers Anna. De andere vrouwelijke beschermheiligen in de getijdenboeken waren tevens specifiek op vrouwen gericht. Het Franciscaanse getijdenboek dat Stine Dutmers voor een Franciscaanse zuster vervaardigde is ook specifiek op de vraag afgesteld. In het getijdenboek is aandacht voor Sint-Franciscus, maar tevens voor de innigheid van de Moderne Devotie.¹²⁷

Deze wens tot ‘persoonlijking’ resulteerde echter ook in meer ‘regionale’ verbanden.

¹²⁴ Rudy, 327-338.

¹²⁵ Anne S. Korteweg, “Books of hours from the northern Netherlands reconsidered: The uses of Utrecht and Windesheim and Geert Grote’s role as a translator” in *Books of hours reconsidered*, ed. Sandra Hindman en James H. Marrow (Turnhout: Brepols Publishers, 2013) 236-237.

¹²⁶ Dresden, SL, *Mscr.Dresd.M.291*, 334r.

¹²⁷ Kopenhagen, Koninklijke bibliotheek, Thott Ms. octavo 131, Getijdenboek Thesinge (1529)

Uit de regionale verbanden is de ontstaanscontext af te leiden. Religieuze manuscripten werden volgens Rudy vervaardigd om tot in de eeuwigheid mee te gaan, maar tevens om aan de contemporaine vraag van de opdrachtgever te voldoen. De belangrijkste wens van de opdrachtgeefster was om het getijdenboek ‘actueel’ te maken: het religieuze werk moest conform zijn aan de (regionaal bepaalde) wereld van de opdrachtgeefster. De religieuze werken moesten voldoen aan de regionale mode van het laatmiddeleeuwse religieuze leven.¹²⁸ In het geval van de getijdenboeken van Selwerd en Thesinge kan gesteld worden dat de laatmiddeleeuwse Groningse mode op religieus gebied bepalend was. Het veertiende-eeuwse getijdenboek van Geert Groote voldeed niet meer geheel aan de behoeftes van de laatmiddeleeuwse lezeressen en werd daarom aangevuld.

Deze historische theorie helpt de toevoeging van de communie- en aflaatgebeden te interpreteren die in de analyse en conclusie van Van Dijk niet aan bod kwamen. Rudy stelt dat er in de late middeleeuwen sprake was van een ‘spirituele economie van de aflaten’¹²⁹ Uit de getijdenboeken van Thesinge en Selwerd valt deze ontwikkeling tevens af te lezen: vanaf de zestiende eeuw nemen de communie- en aflaatgebeden een steeds groter deel van het getijdenboek in. In de eerste getijdenboeken Hs. 280 en Hs. XV.05560 volgen na de getijden van Geert Groote in een verkorte vorm de aflaat- en communiegebeden. In getijden- en gebedenboek Mscr.Dresd.M.291 (1501-1533) zijn de aflaat- en communiegebeden al door het gehele getijdenboek heen te vinden. Getijdenboek Hs. 2636 (1527) begint zelfs met een aflaatgebed.¹³⁰ De getijdenboeken moesten worden aangevuld om aan de wensen van de laatmiddeleeuwse opdrachtgeefster te voldoen.

De getijdenboeken uit Selwerd en Thesinge zijn gevuld met de innigheid van de Moderne Devotie en de aflaat- en communiegebeden vallen dan ook te bestempelen als een uitbreiding van deze innigheid. In de communie- en aflaatgebeden wordt, net zoals in de getijden van Geert Groote, een spirituele toenadering tot het goddelijke bewerkstelligd met een geneeskrachtige en reinigende werking in het geestelijke domein. De communiegebeden droegen een geneeskrachtige werking in zich: de hostie, het eten van het lichaam van Christus, zou de lezers helen.¹³¹ Het laatmiddeleeuwse leven in de Noordelijke Nederlanden was sterk gericht op de eucharistie en de eucharistie vormde het hart van de religieuze beleving.¹³² De

¹²⁸ Rudy, 332-333.

¹²⁹ Rudy, 327.

¹³⁰ Gent, UB, Hs. 2636, f.13r.

¹³¹ Gary Macy, 'Theology of the Eucharist in the middle ages' in *A Companion to the Eucharist in the Middle Ages*, ed Ian Christopher Levy en Gary Macy (Leiden: Brill, 2012), 309.

¹³² Bärsch, 29-34.

aflaat- en communiegebeden waren afgaande op de getijdenboeken zeer populair in en rondom Groningen en de getijdenboeken maakten deze aflaten en de eucharistie toegankelijk voor een zo breed mogelijk publiek. De steeds belangrijkere plaats van de communie- en aflaatgebeden moeten we dan ook vanuit deze context beschouwen. De toevoeging van zowel de aflaat- als communiegebeden bevorderde de geneeskrachtige werking van het getijdenboek.

Conclusie

De Groninger Benedictijnerkloosters Thesinge en Selwerd ontstonden in de dertiende eeuw uit gemeenschappen die zich afkeerden tegen de verwereldlijking van het religieuze leven. In de vijftiende eeuw was er echter sprake van een nieuwe verwereldlijking als gevolg van de politieke machtsuitbreiding van de abten. Ook bestond de kloosterbevolking voornamelijk uit adellijke zusters. De Moderne Devotie, geboren uit de kritiek van Geert Groote, verzette zich tegen deze verwereldlijking om terug te keren naar het fundament van het christelijke geloof: verinnerlijking, ofwel innigheid, met een geneeskrachtige werking voor lichaam en ziel. Het getijdenboek van Geert Groote is gevuld met deze innigheid. Het Middelnederlandse getijdenboek van Groote maakte de innige gebeden toegankelijk voor een groter lezerspubliek, dat vooral gericht was op vrouwen. Onder invloed van de Congregatie van Bursfeld kwam de Moderne Devotie in het vrouwenklooster van Selwerd terecht. Wegens het nauwe contact tussen de vrouwenkloosters van Thesinge en Selwerd stroomden de idealen van Bursfeld door naar Thesinge. In de vrouwenkloosters van Thesinge en Selwerd werden in de periode 1470-1530 tevens getijdenboeken vervaardigd. Middels een filologische methode zijn deze getijdenboeken op inhoud en samenstelling geanalyseerd.

Uit deze analyse bleek dat er sprake was van een inhoudelijke samenhang tussen de Thesinger en Selwerder getijdenboeken. Ten eerste bouwen de Thesinger- en Selwerder getijdenboeken voort op de innigheid van de Moderne Devotie. Ten tweede werd de samenhang gevonden in de toevoeging van de aflaat- en communiegebeden. Ten derde bevatten vijf van de zes getijdenboeken een colofon wat in laatmiddeleeuwse getijden- en gebedenboeken niet gebruikelijk was. De inhoudelijke samenhang moet geïnterpreteerd worden als het resultaat van de ontstaanscontext van de getijdenboeken. De ontstaanscontext stond onder invloed van de kopiïstes en de opdrachtgeefsters. De kopiïstes van Selwerd en Thesinge stonden kregen middels de Congregatie van Bursfeld toegang tot de ideeën van de Moderne Devotie. In de getijdenboeken, en bij uitstek in het colofon, konden zusters zowel hun identiteit als hun devotie uiten. Vanaf 1500 werd in het colofon tevens de naam van de kopiïste en de naam van het klooster genoemd: de zelfexpressie nam toe. De invloed van de opdrachtgeefsters kan gevonden worden in de toevoeging van de aflaat- en communiegebeden. Het getijdenboek moest voldoen aan de laatmiddeleeuwse Groningse mode op religieus gebied, waartoe de communie- en aflaatgebeden behoorden. Vanaf de zestiende eeuw nam het aantal aflaat- en communiegebeden toe.

Dit onderzoek begon met de volgende hoofdvraag: Welke inhoudelijke samenhang

bestaat er tussen de laatmiddeleeuwse Middelnederlandse getijdenboeken van Selwerd en Thesinge en hoe kan deze samenhang vanuit de ontstaanscontext geïnterpreteerd worden? De samenhang tussen de getijdenboeken is in drie overeenkomsten gevonden: de innigheid van de Moderne Devotie, de toevoeging van de aflaat- en communiegebeden en het colofongebruik. De vrouwelijke kopiïstes konden, onder invloed van de congregatie van Bursfeld, zowel hun identiteit als devotie uiten in de getijdenboeken: het kopiëren van de getijdenboeken zou de verinnerlijking van de zusters verhogen. Het colofon bood de zusters de mogelijkheid tot zelfexpressie en het uiten van hun devotie. De samenhang die in de aflaat- en communiegebeden is gevonden, kan geïnterpreteerd worden als het gevolg van de wensen van de opdrachtgeefsters. Deze werden toegevoegd om de devotionele, en daarmee geneeskrachtige werking, van het getijdenboek te verhogen. De getijdenboeken zijn dan ook niet los te koppelen van hun ontstaanscontext. De samenhang in de getijdenboeken toont echter tevens de dynamiek van het laatmiddeleeuwse religieuze leven in Groningen: het aantal aflaat- en communiegebeden neemt vanaf de zestiende eeuw toe en het colofongebruik wordt zelfexpressiever.

Aangezien dit onderzoek louter gebaseerd is op zes getijdenboeken wordt vervolgonderzoek naar een inhoudelijke samenhang in de andere handschriften uit Thesinge en Selwerd aangemoedigd (zie hiervoor bijlage 1). Dit kwalitatieve onderzoek heeft echter op twee punten bijgedragen aan de historiografie. Waar Jos Hermans in 1988 een samenhang op decoratief gebied vond, is met dit onderzoek tevens een inhoudelijke samenhang van de Selwerder- en Thesinger getijdenboeken bewezen. Ook is de invloed van de Moderne Devotie op de Benedictijner vrouwenkloosters, waarvan Damen in 1972 al stelde dat deze onderschat was, met zekerheid gefundeerd. De getijdenboeken kunnen het beste beschouwd worden als een geneesmiddel: de geneeskrachtige werking van verinnerlijking die we tegenwoordig vergeten zijn. Geert Groote creëerde dit medicijn in de vorm van het Middelnederlandse getijdenboek: met een gebruiksaanwijzing in de vorm van getijden. Geneesmiddelen veranderen echter met de tijd en omgeving mee. Er worden nieuwe ingrediënten en recepturen gevonden. De kopiïstes en opdrachtgeefsters van Selwerd en Thesinge bouwden voort op het medicijn van Geert Groote en vonden een innerlijke receptuur die beter was afgesteld op de periode en omgeving. De aflaat- en communiegebeden bevorderden de geneeskrachtige werking van het getijdenboek voor de opdrachtgeefsters. Daarnaast hielp het colofon, tevens een nieuw ingrediënt, de kopiïstes hun devotie en identiteit te uiten: vrouwelijke verinnerlijking in geneeskrachtige getijdenboeken.

Bibliografie

Bronnen

- Amsterdam. Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit. XV.05560. *Getijdenboek Selwerd* (1470-1490).
- Den Haag. Koninklijke bibliotheek. HS 133E 21. *Getijdenboek Geert Groote*.
- Gent. Universiteitsbibliotheek. Hs. 2636. *Gebeden en getijdenboek Thesinge*.
- Kopenhagen. Koninklijke bibliotheek. Thott Ms. Octavo 131. *Getijdenboek Thesinge*.
- Dresden. Sächsische Landesbibliothek. Mscr.Dresd. M.291. *Gebeden- en getijdenboek Selwerd*.
- Groningen. Universiteitsbibliotheek. Bijzondere collecties. Hs. Add. 274. *Getijdenboek Thesinge*.
- Groningen. Universiteitsbibliotheek. Bijzondere collecties. Hs. Add. 280. *Getijdenboek Selwerd*.

Literatuur

- Ashley, Kathleen. "Cultures of Devotion." In *The Oxford Handbook of Women and Gender in Medieval Europe*, ed. Judith Bennett and Ruth Karras. 2013.
- Bärsch, Jürgen. "Liturgy and reform." In *A Companion to Mysticism and Devotion in Northern Germany in the Late Middle Ages*, ed. Elizabeth A. Andersen. Leiden: Brill, 2014.
- Bolduc, Michelle. "The poetics of Authorship and vernacular religious devotion". In *Varieties of devotion in the middle ages and renaissance*, ed. Susan Karant-Nunn. Turnhout: Brepols, 2003.
- Chisholm, Hugh. "Groot, Gerhard," *Encyclopædia Britannica*. Cambridge: University Press, 1911.
- Damen, C.I. *Geschiedenis van de Benedictijnerkloosters in de provincie Groningen*. Assen: van Gorcum en Comp. 1972.
- Dijk, R.Th.M. van. "Methodologische kanttekeningen bij het onderzoek van getijdenboeken." In *Boeken voor de Eeuwigheid*, ed. Th. Mertens. Amsterdam: Prometheus, 1993.

- Dijk, R.Th.M. *Twaalf kapitels over ontstaan, bloei en doorwerking van de Moderne Devotie*. Hilversum: Verloren, 2012.
- Drigsdahl, Erik. "Thott 131 8° Dutch Franciscan Prayerbook 1529." *Manuscripts.org.uk* (1993). Bezocht op: 16 juni 2019.
<http://manuscripts.org.uk/chd.dk/thott/thott131.html>
- Engen, Hildo van. *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht: Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie*. Hilversum: uitgeverij Verloren, 2006.
- Engen, John van. *Sisters and Brothers of the Common Life, The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages*. Philadelphia: university of Pennsylvania press, 2008.
- Engen, Hildo van en Gerrit Verhoeven. *Monastiek observantisme in de Noordelijke Nederlanden*. Hilversum: verloren, 2008.
- Ferguson, George. *Signs and symbols in Christian Art*. Oxford: Oxford University press, 1979.
- Geurts, A.J. *Moderne Devotie figuren en facetten, Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Groote 1384-1984*. Nijmegen: katholieke universiteit, 1984.
- Groote, Geert en N. van Wijk. *Het getijdenboek van Geert Grote*. Leidsche drukken en herdrukken. Kleine reeks ; 3. Leiden: Brill, 1940.
- Hammer, Elke-Ursel. "Substrukturen, Zentren und Regionen in der Bursfelder Benediktinerkongregation." In *Religiöse Bewegungen im Mittelalter: Festschrift für Matthias Werner zum 65. Geburtstag*, ed. Enno Bünz. Keulen: Böhlau Verlag Köln Weimar, 2007.
- Hartnell, Jack. *Medieval Bodies : Life, Death and Art in the Middle Ages*. The Wellcome series in the history of medicine. London: Profile Books Ltd, 2018.
- Hermans, Jos M.M. *Middeleeuwse handschriften uit Groningse kloosters*. Groningen: Athena's boekhandel, 1988.
- Hilenga, Martin en Hans Kroeze. *Kloosters in Groningen, de middeleeuwse kloostergeschiedenis van de Nederlanden deel 3*. Zwolle: WBOOKS, 2012.

- Hindman, Sandra en James H. Marrow. *Books of Hours Reconsidered*. London: Miller, 2013.
- Hogenstijn C.M. “Met een pen achter het oor, moderne devoten en hun omgang met het woord.” In: *Moderne Devotie en communicatie*, ed. C.M. Hogenstijn en A. van der Meiden. Deventer: Stichting centrum voor Moderne Devotie, 2010.
- Knol, Egge, Jos. M.M. Hermans en Matthijs Driebergen. *Hel en hemel. De middeleeuwen in het noorden*. Groningen 2001
- Laarhoven, Jan van. *Jan van Ruusbroec: Die Geestelike Brulocht*. Turnhout: Brepols 1988.
- Levy, Ian Christopher en Gary Macy. *A Companion to the Eucharist in the Middle Ages*. Leiden: Brill, 2012.
- Luijteraar, Inge van. “Colofonconventies in middeleeuwse handschriften uit vrouwenkloosters in de Nederlanden.” Masterscriptie Nederlandse Letterkunde, Radboud Universiteit Nijmegen, 2015.
- Macy, Gary. “Theology of the Eucharist in the middle ages.” In *A Companion to the Eucharist in the Middle Ages*, ed. Ian Christopher Levy en Gary Macy. Leiden: Brill, 2012.
- Mertens, Th. “Tussen 1377 en 1381: Geert Grote schrijft aan Ruusbroec dat hij als een vrek op boeken aast - Moderne Devotie en geestelijke literatuur.” In *Nederlandse Literatuur: een geschiedenis*, ed. M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Groningen: Nijhoff, 1993.
- McGinn, Bernard. *The Varieties of Vernacular Mysticism (1350-1550)*. The presence of God : a history of Western Christian mysticism ; vol. 5. New York, N.Y.: Crossroad, 2012.
- Mol, J.A. “Epiloog: de Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland.” In *Monastiek observantisme in de Noordelijke Nederlanden*, ed. Hildo van Engen en Gerrit Verhoeven. Hilversum: verloren, 2008.
- Moreton, Melissa. “Pious Voices: Nun-Scribes and the Language of Colophons in Late Medieval and Renaissance Italy.” *Essays in Medieval Studies* 29 (2013).
- Rudy, K. *Piety in Pieces: How Medieval Readers Customized their Manuscripts*. Cambridge: Open Book Publishers, 2016.
- Penketh, Sandra. “Women and books of hours”. In *Women and the Book*, ed. Lesley Smith and Jane H.M Taylor. Londen: the British library, 1997.

- Post, R.R. *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen*. Utrecht: uitgeverij spectrum, 1957.
- Putnam, George Haven. *Books and Their Makers during the Middle Ages; a Study of the Conditions of the Production and Distribution of Literature from the Fall of the Roman Empire to the Close of the Seventeenth Century, Vol. 1*. New York: G.P. Putnam's Sons, 1896.
- Ronner, D.J. 'Overblijfselen van het middeleeuws kloosterleven in Groningen.' In: *Groninger kerken*, vol 3, 1986.
- Rubin, Miri. *Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Rudy, Kathryn M. *Piety in Pieces: How Medieval Readers Customized Their Manuscripts*. Open Book Publishers, 2016.
- Rudy, Kathryn M. *Rubrics, Images and Indulgences in Late Medieval Netherlandish Manuscripts*. Leiden, Netherlands: Brill, 2017.
- Scheepsma, W.F. *Deemoed en devotie: de koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften*. Amsterdam: Prometheus, 1997.
- Tromp, C. *Groninger kloosters*. Groningse Historische Reeks, dl 5. Assen/Maastricht: 1989.
- Wieck, Rogers S. "Introduction". In *The Book of Hours in medieval Art and Life*, ed. Roger S. Wieck. Londen: Sotheby's publications, 1988.

Bijlages

Bijlage 1

Handschriften uit Thesinge en Selwerd.

Hieronder is een zo volledig mogelijke lijst van de religieuze manuscripten uit het laatmiddeleeuwse Selwerd en Thesinge opgenomen. N.B. het gaat hier niet louter om Middelnederlandse getijdenboeken, maar om religieuze handschriften die bekend zijn. Tevens is niet de specifieke ontstaansperiode van alle manuscripten bekend.

Thesinge:

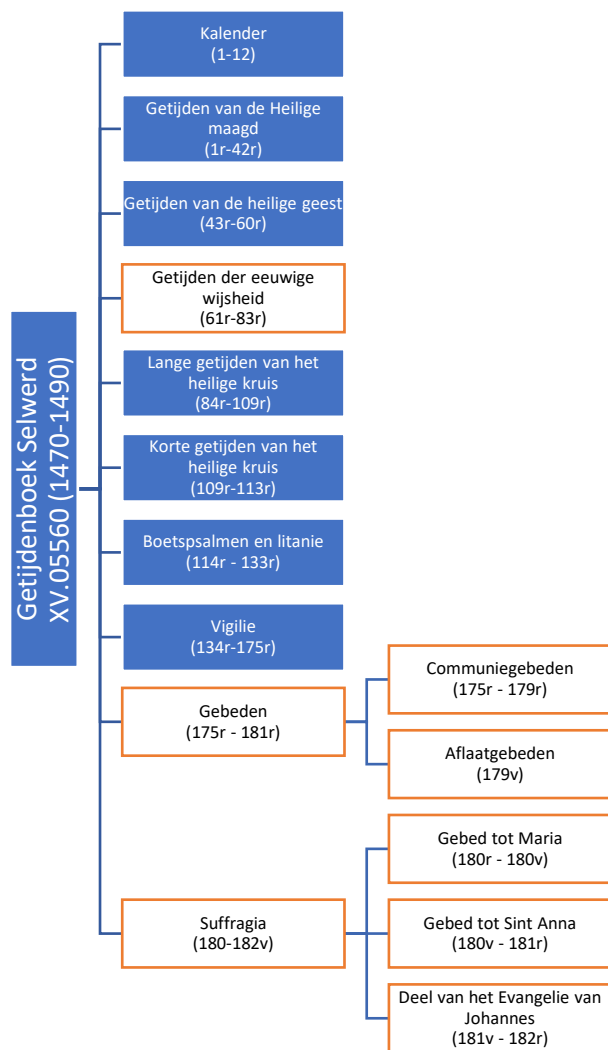
- Brussel. Koninklijke Bibliotheek. Ms. IV 673.
- Den Haag. Koninklijke Bibliotheek. *Middelnederlands getijdenboek*. KW 79 K 34. (1475-1500)
- Deventer. Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek. *Middelnederlands getijdenboek*. Suppl.193 101E 27KL. (1520-1530)
- Frankfurt. Universitätsbibliothek. Ms. lat. oct. 110.
- Gent. Universiteitsbibliotheek. *Middelnederlands getijdenboek*. Hs. 2636. (1527)
- Groningen. Universiteitsbibliotheek. *Breviarium*. Hs. Add. 266.
- Groningen. Universiteitsbibliotheek. *Middelnederlands getijdenboek*. Hs. Add. 274. (1515-1518)
- Groningen. Universiteitsbibliotheek. *Middelnederlands gebedenboek*. Hs. Add. 360. (1500-1525)
- Kopenhagen. Kongelige Bibliotek. *Middelnederlands getijdenboek*. Thott 132, 8°. (1529)
- Leiden. Universiteitsbibliotheek. *Een simpel psalter*. LTK 235. (1527)
- Londen. British Library. *Middelnederlands Getijdenboek*. Egerton 2904. (1400-1500)
- München. Bayerische Staatsbibliothek. *Middelnederlands getijdenboek*. Cgm 849. (1500-1600)
- Oxford. Bodleian Library. *Middelnederlands Getijdenboek*. Marshall 98. (1400-1500).

Selwerd:

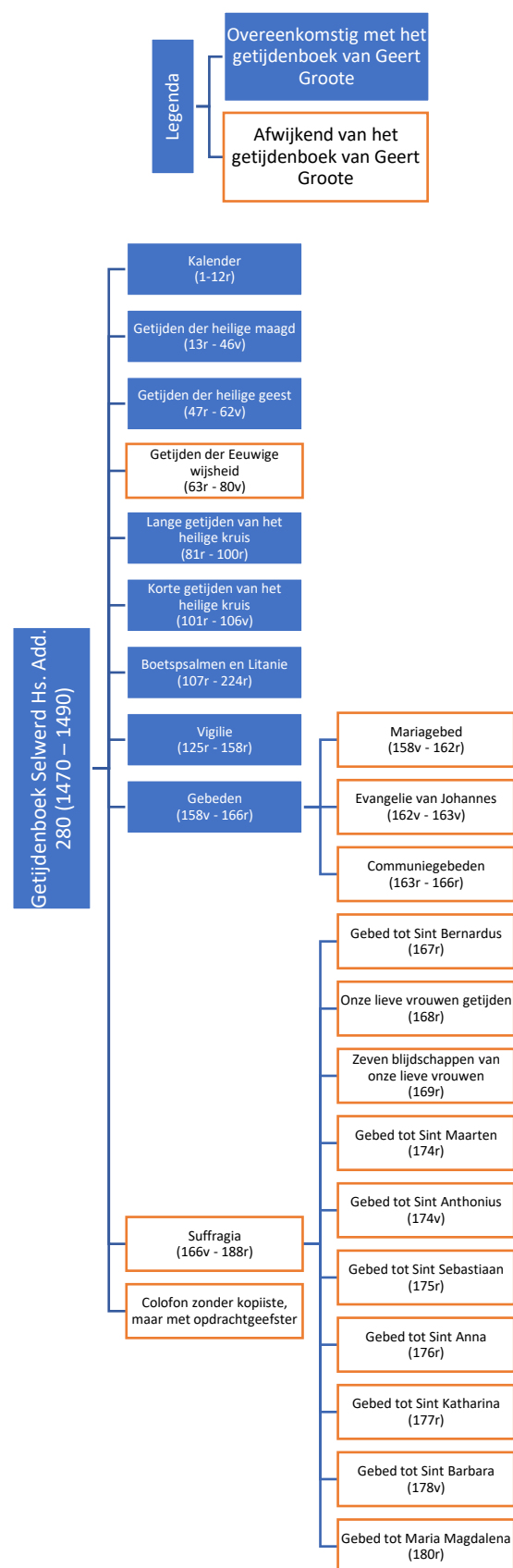
- Amsterdam. Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit. *Middelnederlands getijdenboek*. XV.05560. (1470-1490)
- Brussel. Koninklijke Bibliotheek. *Middelnederlands getijdenboek*. Hs. 11172. (1478)
- Den Haag. Koninklijke Bibliotheek. *Psalterium Feratium*. Hs. 74 G 7. (1490).
- Den Haag. Koninklijke Bibliotheek. *Psalterium Feratium*. Hs. 74 G 10. (147-1490).
- Den Haag. Koninklijke Bibliotheek. *Psalter & cantatica in de volkstaal*. Hs. 76 F19. (1500)
- Dresden. Sächsische Landesbibliothek. *Middelnederlands getijdenboek- en gebedenboek*. Mscr.Dresd. M.291. (1501-1533)
- Groningen. Universiteitsbibliotheek. *Middelnederlands getijdenboek*. Hs. Add. 280. (1470-1490)
- Groningen. Universiteitsbibliotheek. *Lectionarium*. Hs. Add. 26. (1469-1488)
- Pommersfelden. Schloss Weissenstein. *Latijnse getijdenboek*. SS: 344. (1480)

Bijlage 2

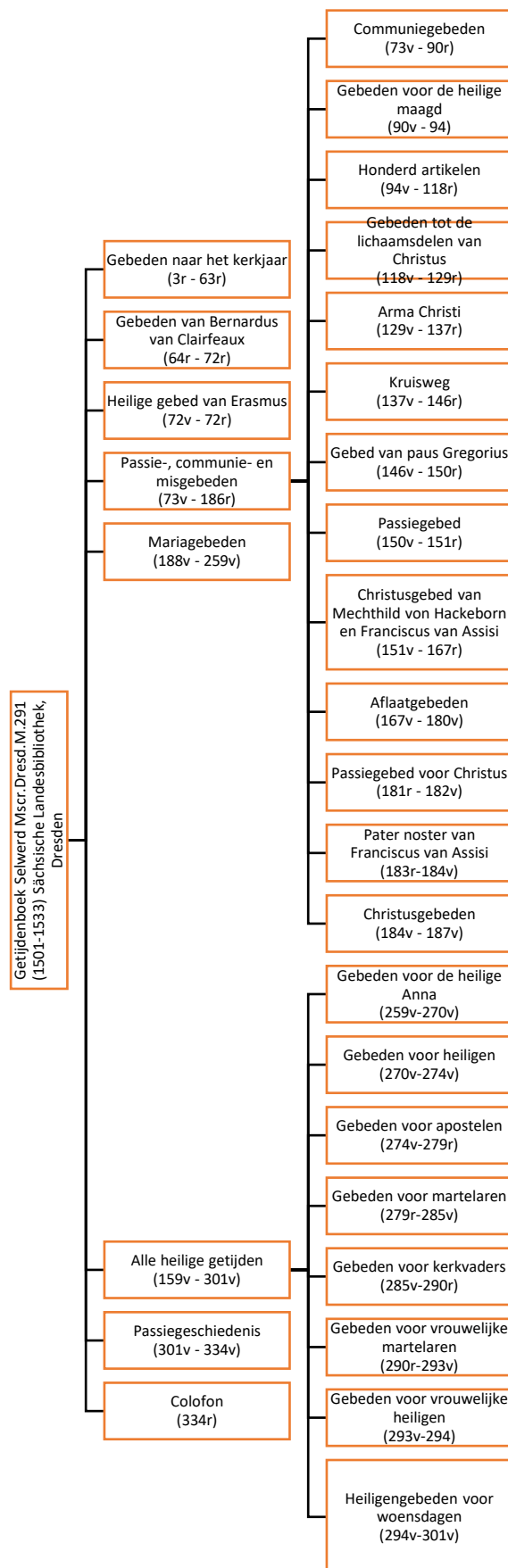
Uitgebreide versie van de modellen

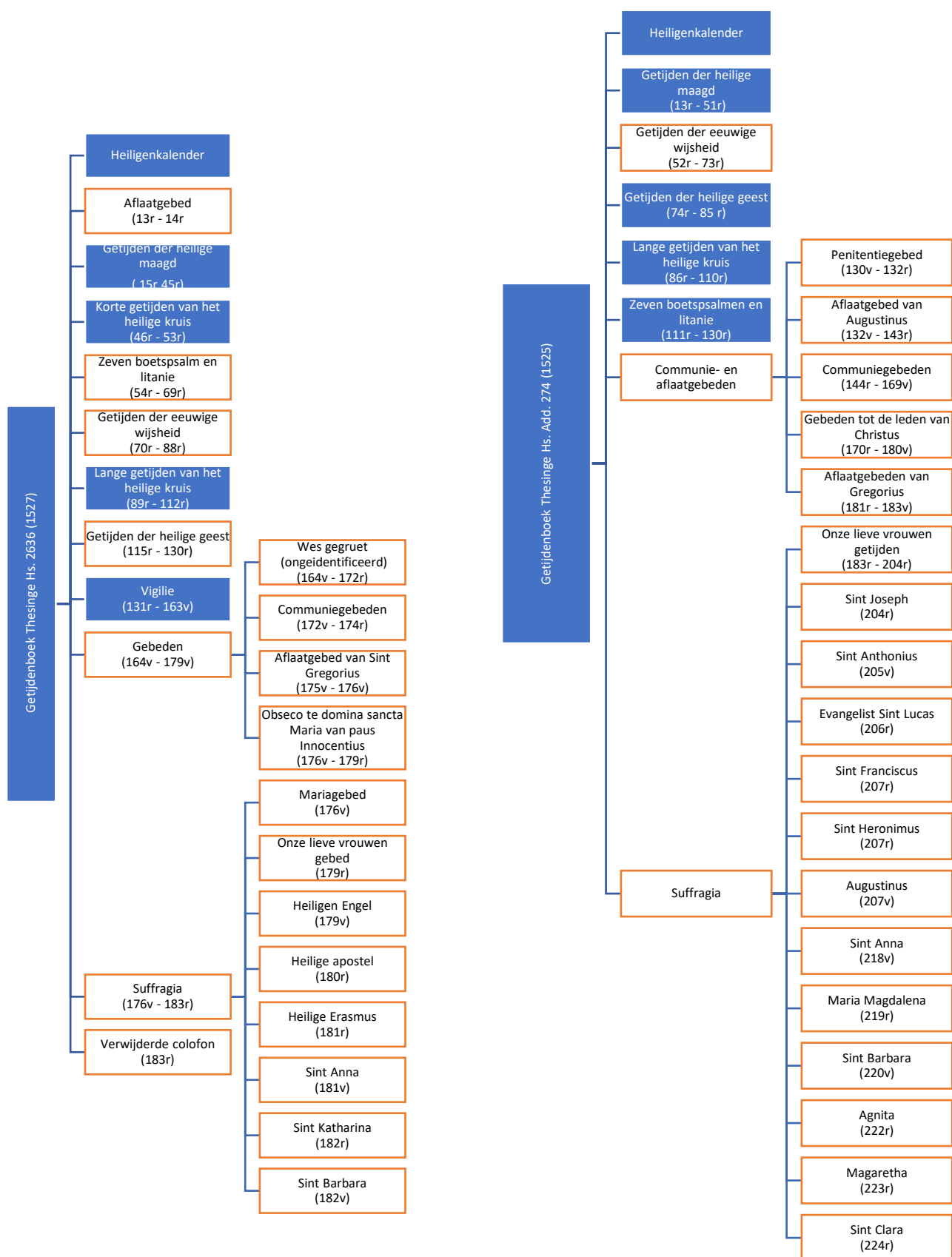
Bijlage 2.1. Amsterdam. Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit. Middelnederlands getijdenboek. XV.05560. (1470-1490).

Bijlage 2.2. Groningen, Universiteitsbibliotheek. Middelnederlands getijdenboek. Hs. Add. 280. (1470-1490)

Bijlage 2.3. Dresden. Sächsische Landesbibliothek.
Middelnederlands getijdenboek- en gebedenboek. Mscr. Dresd. M.291. (1501-1533)

Bijlage 2.5. Groningen. Universiteitsbibliotheek. Middelnederlands getijdenboek. Hs. Add. 274.

Bijlage 2.4. Gent. Universiteitsbibliotheek. Middelnederlands getijdenboek. Hs. 2636.

Colofon

Auteur: Elvira Ambrosius
Titel: Vrouwelijke verinnerlijking in geneeskrachtige getijdenboeken. De inhoudelijke samenhang in de laatmiddeleeuwse getijdenboeken uit de Benedictijner vrouwenkloosters Selwerd en Thesinge.
Een uitgave van: Wetenschapswinkel Taal, Cultuur & Communicatie
Rijksuniversiteit Groningen
Begeleiding: Dr. A. van Steensel
In opdracht van: Historische Commissie Thesinge
Verkoopprijs: €12,50
Uitgave: Groningen, juni 2019

Contact

Wetenschapswinkel Taal, Cultuur & Communicatie
Postbus 716
9700 AS Groningen
tawi@rug.nl
@ScienceShopsRug

English summary

Between 1470 and 1540, Benedictine women's monasteries of Selwerd and Thesinge produced several books of hours. In 1988 Jos Hermans published *Middeleeuwse handschriften uit Groninger kloosters*, in which he discusses medieval manuscripts produced in Groningen. Hermans claims that a pattern can be found in the decoration of the Thesinger- and Selwerder books of hours. Although Hermans offers a precise analysis of the similarities in the decoration, he neglects similarities in the content of the books of hours. Therefore, the aim of this thesis is to research similarities which can be found in the content of Selwerder- and Thesinger books of hours. The argument of this thesis is based on an analysis and interpretation of the structure and content of the hours in six different Selwerder- and Thesinger books.

I concluded that you can find three common features in the Selwerder- and Thesinger books of hours. Firstly all the books show the devotion Geert Groote's *Devotio Moderna*, which can be explained by the influence of the Congregation of Bursfeld. Groote's book is taken as an example of most of the Selwerder- and Thesinger books of hours. Secondly, the Selwerder- and Thesinger books contain a colophon, which was not conventional in Dutch books of the hours. The colophon can be interpreted as a way of self-identification for the scribing nun. Thirdly, the books of hours all contain indulgence- and communion prayers. The addition of the indulgence- and communion prayers can be interpreted as the result of the wishes of the customers.